

2017

Treball Final de Grau
Grau en Història
Facultat de Lletres
Universitat de Girona

Arnau Sorribes Berloso

Director: Dr. Joaquim M.
Puigvert i Solà

[L'EDUCACIÓ SECUNDÀRIA A L'ESPANYA DEL S.XIX: UNA QÜESTIÓ DE CLASSES?]

Index

1- Introducció	3
2- Historiografia de l'educació	8
Breu evolució	8
El cas espanyol	10
3- Evolució històrica	14
De la tradició il·lustrada a les corts de Cadis	15
El llarg camí cap a la primera reforma liberal	19
El pla Pidal	25
El pla Moyano	28
El Sexenni Democràtic	33
La Restauració	39
4- El liberalisme i l'educació	48
Xoc de tesis, les investigacions de Sirera	51
La classe mitjana	57
5- Conclusions	61
6- Bibliografia	63
Treball	63
Fonts Impreses	65
Annexos	65
7- Annexos	68
1- Currículum Plans 1814, 1820 i 1821	68
2- Currículum Pla 1836-37 (Duque de Rivas)	69
3- Currículum Pla 1845 (Pidal)	69
4- Currículum Pla 1847	69
5- Currículum Pla 1849	70
6- Currículum Pla 1850	70
7- Currículum Pla 1852	70
8- Currículum Pla 1857 (Moyano)	71

9- Currículum Plans 1857-1874	71
10- Currículum Pla 1880	73
11- Currículum Pla 1892	73
12- Currículum Pla 1894	74
13- Currículum Pla 1900-1901	75
14- Evolució del nombre d'alumnes per tipus de centre	76
15- Distribució de l'alumnat de secundària per tipus d'institut i futura facultat	77
16- Pes de l'educació relatiu secundària	77
17- Taula de la relació entre estudiants i ofici patern	78

1- Introducció

“Porque, digámoslo de una vez, la cuestión de enseñanza es cuestión de poder: el que enseña, domina; puesto que enseñar es formar hombres, y hombres acomodados a las miras del que los adoctrina. Entregar la enseñanza al clero, es querer que se formen hombres para el clero y no para el Estado... es en suma, hacer soberano al que no debe serlo.”.¹

Durant tot el S.XIX a Espanya, i en general a tota Europa, es viurà una intensa etapa de confrontació i evolució social i política. Al llarg de tot aquest segle es succeiran un seguit de revolucions liberals que, finalment, aconseguiran imposar-se en tot el continent i acaparar suficient poder polític com per començar a posar en practicar el que fins llavors havia estat una utopia sobre un paper, canviant la societat d'Antic Règim des dels seus fonaments. Aquest treball intentarà aprofundir en aquesta nova ideologia liberal que arribarà a Espanya a principis del S. XIX i en com aquesta evoluciona al llarg del segle, tot a través d'un dels aspectes socials on més intensament es manifestarà: l'educació. Com es pot comprovar a través de la frase de Gil y Zárate -més amunt citada- ell, com a director general de “*Instrucción Pública*” i un dels principals autors del primer pla d'estudis complert i aplicat a Espanya, el “*Pla Pidal*” del 1845, no te cap complexa en acceptar l'enorme poder de l'educació com instrument ideologitzant així com la politització que d'aquesta se'n fa, senyalant a més a més al nou estat liberal com a l'ideal dipositari d'aquest poder i responsabilitat. Sembla lògic llavors el buscar aquí, en les primeres etapes de la vida dels nous ciutadans i on se suposa que aquests anaven a ser educats segons els plans del nou regim, el model social desitjat i planificat per aquests polítics liberals.

Establertes doncs les premisses del potencial poder polític de l'educació i de l'ús que d'aquesta en faran els polítics liberals per tal d'intentar crear un nou sistema polític, sembla lògic doncs el deduir una estreta relació entre l'educació i el liberalisme. És aquesta la relació que vull reflectir en aquest treball. Però aquest no pretén centrar-se només en un estudi jurídic de l'evolució de l'educació al llarg dels diferents plans que es

¹ GIL DE ZARATE, D. Antonio. *De la instrucción pública en España*. Vol. I. 1855, p. 117.

vagin succeint durant l'etapa estudiada o en un estudi merament quantitatiu dels resultats d'aquests entre la població -tot i que les dues coses estaran molt presents-, aquest treball més aviat pretén ser un anàlisi sociocultural del perquè de la forma d'organització de l'educació, del perquè dels canvis que es produeixen en la mateixa al llarg del temps a estudiar, i un intent de discernir si realment existeix una correlació o no entre el model educatiu ideal e imaginat pels polítics liberals i l'organització que després es veurà reflectida en la societat.

Així doncs el treball s'organitzarà al voltant de l'estudi de la creació i evolució de les institucions educatives a Espanya al llarg del S. XIX, estudiant tant els marcs jurídics dels diferents grans plans educatius com, alhora, les principals manifestacions practiques d'aquestes mateixes lleis: professorat, currículum i alumnat. Això ens permetrà fer un seguiment tant de l'evolució política com de l'evolució social de l'estat espanyol del S. XIX, el que crec que ens pot proporcionar una visió global molt més completa del període i del propi liberalisme com a ideologia. Però per tal de fer un estudi més acurat i assequible a les possibilitats d'aquest treball he decidit limitar la temàtica a un sol nivell educatiu, centrant la meua atenció en el menys tractat de tots ells² i el que crec que s'ajusta més al tipus de treball que vull fer: l'educació secundària. Que com ens dirà clarament Zárate és l'educació especialment dissenyada per les noves classes mitjanes destinades a ser les protagonistes del nou règim liberal: *“Si prescindir de las masas populares, se dirigió a las clases altas y medias, esto es, a las más activas y emprendedoras; a las que se hallan apoderadas de los principales puestos del Estado y de las profesiones que más capacidad requieren; a las que legislan y gobiernan; a las que escriben, inventan, dirigen, y dan impulso a la sociedad, conduciéndola por las diferentes vías de la civilización; en suma, a las que son el alma de las naciones, conmueven los pueblos y causan su felicidad o desgracia.”*³

L'educació secundària ofereix a aquest treball la doble avantatge de ser per una part de nova i original creació liberal -amb antecedents poc relacionats que estudiarem mes endavant- i, per altre part, de ser també el nivell d'educació que se identifica més clarament amb les classes mitjanes i mitjanes-altes, com bé podem comprovar a través

² GUEREÑA, Jean-Louis, et al. *Nuevas miradas historiográficas sobre la educación en la España de los siglos XIX y XX*. Ministerio de Educación, 2010.

³ GIL DE ZARATE, D. Antonio. *De la instrucción pública en España*. Vol. 3. 1855, p. 1.

de la cita anterior. La primera afirmació ens permet treballar amb un material més purament d'ideologia liberal, el que pot facilitar en certa manera el treballar-hi sense necessitat de diferenciar la seva funció respecte etapes anteriors, però la segona afirmació va molt més enllà ja que ens situa de ple en el debat de la correlació entre ideologia liberal i societat que pretenc estudiar.

Fent un ràpid repàs de la historiografia de l'educació secundària, el qual després ampliaré, veiem com la idea original del nivell educatiu secundari defensada pels primes polítics liberals ha estat àmpliament discutida pels historiadors del S. XX i XXI, tant en quant a qui va dirigida, com a quina classe social la composava majoritàriament. Antonio Viñao, expert en la matèria, serà un clar exponent del consens historiogràfic imperant avui en dia i parlarà de l'alumnat de la secundària de la següent manera: "*Una reducida élite de destinatarios de sexo masculino, procedente del medio urbano o semiurbano y de extracción social media-alta*".⁴

Aquesta serà la visió general entre els historiadors fins pràcticament avui en dia, però la idea començarà a ser discutida a partir de la publicació al 2011 del llibre "*Un título para las clases medias*"⁵ de Carles Sirera Miralles, on l'autor es replantejarà totes aquestes veritats clàssiques de la historiografia de l'educació a través d'un estudi sociocultural de l'*Institut de Batxiller Lluís Vives* de València del 1859 al 1902. Serà a través de la lectura d'aquest llibre que naixerà la idea per aquest treball, i es que, tot i utilitzar també fonts documentals o primàries com els textos de Rafael Altamira, Antonio Montesinos o Antonio Gil y Zárate, i fer un seguiment de la historiografia de l'educació secundària des dels anys '80 en endavant⁶ -prenent de base les obres d'Antonio Viñao, Díaz de la Guardia i Sanz Díaz, considerades les renovadores de la disciplina a Espanya-, l'interès per relacionar ideologia liberal i educació secundària naixerà de l'obra de Sirera, pel que

⁴ GUEREÑA, Jean-Louis, et al. *Nuevas miradas historiográficas sobre la educación en la España de los siglos XIX y XX*. Ministerio de Educación, 2010, p. 113.

⁵ MIRALLES, Carles Sirera. *Un título para las clases medias: el instituto de bachillerato Lluís Vives de Valencia, 1859-1902*. Universitat de València, 2011.

⁶ És notable en la bibliografia la falta d'un cos important de revistes d'investigació que complementin aquest estudi, sobretot de la important revista espanyola "*Historia de la educación*", el que és degut principalment a una falta de coneixements previs que obliga a prioritzar els estudis generals sobre els estudis de cas, molt més específics.

no és estrany que aquest treball guardi certa similitud en estructura i enfocaments, tot i que intentarà oferir també una visió més global.

Tots aquests canvis en la forma de veure l'educació secundària del S. XIX introduïts per Sirera fan que ens replantegem seriosament el que fins ara consideràvem correcte, alhora que fa que mirem amb altres ulls la pròpia visió que se'n tenia a l'època, en certa manera molt més pròxima als recents descobriments. En altres paraules, penso que aquests nous postulats de la historiografia educativa, els quals suposen un gir important en els postulats clàssics, justifiquen l'interès per realitzar aquest nou treball de revisió sobre l'educació espanyola. Així mateix crec que la similitud d'aquests nous plantejaments amb les idees inicials dels polítics liberals justifiquen el fet d'intentar fer un seguiment tant polític com social de tot el S. XIX, el qual serviria per complementar el purament educatiu i per entendre millor el que la ideologia liberal pretenia amb aquests plans en educació, plantejant al final l'èxit o el fracàs d'aquestes polítiques al intentar imposar el seu model.

Amb aquest fi el treball es dividirà en tres seccions diferents, les quals alhora podran tenir les subseccions que siguin necessàries dintre seu:

- Una primera *secció descriptiva* on exposaré sense gran crítica l'evolució política, social i educativa dins l'estat espanyol al llarg del S. XIX -concentrant l'atenció al voltant de l'últim d'aquests factors, l'educació-. Prendré com a marc cronològic d'estudi de l'any 1812 amb l'arribada al poder dels liberals per primera vegada, tot i que es tractaran breument els antecedents, fins a l'any 1902 quan acabi la regència de Maria Cristina i es posin en marxa les reformes d'Alix i Romanones que acabaran amb el dit "*batxillerato decimonónico*".

Tot i que en un principi aquest apartat anava a ser merament introductori, fent d'aquest un breu marc explicatiu per després poder entendre en profunditat l'apartat posterior, finalment, i donada la meua necessitat de reforçar els coneixements bàsics en la matèria, l'apartat ha acabat per comprendre molt més del planejat inicialment, descompensant la idea original i obligant a reduir la resta d'apartats.

- Una segona *secció analítica* on faré un anàlisi més exhaustiu dels diferents aspectes de l'educació secundària que he anat mencionant al llarg dels apartats anteriors -alumnes, professors, currículum...-, i de la seva relació amb l'àmbit social i polític –classe mitjana, catòlics-moderats-progressistes i les seves lluites pel poder, visió de la figura del professor...-. En aquest apartat, a més a més, serà on s'intentarà explorar la idea principal del treball sobre l'educació com un reflex de la societat ideal liberal, fent un anàlisi en profunditat de com aquesta es vol manifesta en l'educació secundària i observant si realment el que està escrit sobre el paper i la situació real concorden o no.

En darrer lloc i com una tercera secció tindrem les *conclusions*, les quals farien les funció tant de resum i posada en comú de les dues seccions anteriors com de conclusions en si mateixes, servint de colofó d'aquesta primera part d'introducció i donant una idea general de cap on es pot dirigir la historiografia de l'educació en un futur.

Finalment indicar que apart del treball en si, i just a continuació d'aquest apartat introductori, també s'inclou un breu anàlisi historiogràfic sobre l'evolució dels estudis de l'educació secundària en aquests darrers temps, el qual pot ajudar a entendre la direcció que aquesta disciplina ha anat agafant al llarg dels anys i el debat historiogràfic que, al cap i a la fi, ha acabat per despertar l'interès per realitzar aquest treball.

2- Historiografia de l'educació

Breu evolució

És important en tot treball d'història el realitzar una feina prèvia de recerca historiogràfica per tal de posar en context el tema a investigar, valdre's d'altres treballs com a base d'informació sobre la que construir un nou discurs, i veure les diferents tesis que s'han plantejat sobre un mateix tema per tal de contrastar les idees pròpies. Aquesta és una feina bàsica per tot treball de història, però és una feina que sol quedar en un segon pla mostrant-se únicament en la bibliografia, peus de pàgina o annexos, però per aquest treball he cregut necessari donar-li molta més entitat i dedicar-li tot un apartat. Per una part per la mateixa naturalesa del treball on, en no pretendre ser un treball d'investigació, la recerca bibliogràfica pren una especial rellevància; i, per altra part, per l'enorme influència que la historiografia de l'educació i la seva evolució tindran a l'hora d'explicar alguns dels fenòmens i conclusions que veurem més endavant en el treball. És bàsic doncs el fer un repàs previ de tot allò escrit sobre el tema de forma que ens puguem fer una idea més aproximada de l'evolució d'aquesta disciplina, dels seus orígens, de les corrents o especialitzacions que han sorgint al llarg del temps, de la diferència entre els usos que se li dóna en el camp dels historiadors i en el camp dels educadors...

La disciplina de la història de l'educació neix a principis del S. XIX a Alemanya a causa de l'interés en àmbits universitaris alemanys en la història clàssica -sobretot a través dels estudis dels textos de grans filòsofs o pedagogs⁷-. L'estudi de la història de l'educació, però, neix com una branca externa de la historiografia general, quedant relegada a les facultats de magisteri o de formació de mestres ja que aquesta història tenia un caràcter molt més moralitzant i pràctic -cares a exercir la professió- que no pas reflexiu o

⁷ I en el context històric de la revolució científica positivista en les universitats alemanyes en quant a mètodes, sent un dels seus màxims exponents Leopold Von Ranke, renovador de la disciplina històrica aplicant un mètode científic a l'estudi d'aquesta. Com podem veure a l'obra de Peter Burke: BURKE, Peter; BIXIO, Alberto Luis. *La revolución historiográfica francesa: la escuela de los Annales, 1929-1984*. Gedisa, 1999.

d'investigació⁸. Aquesta discriminació cap a la història de l'educació com una branca menor dins de la historiografia serà un tema clau per entendre el perquè dels enfocaments dels historiadors que es dediquen a aquesta matèria sobretot, per aquest treball, en el cas espanyol, com veurem més endavant.

El primer canvi significatiu cap a un estudi amb més aspiracions apareix el 1919 a Estats Units -més allunyats de l'àmbit europeu purament pràctic- de mans de Cubberley, el qual escriurà "*Public Education in the United States: A Study and Interpretation of American Educational History*". Aquest serà el primer estudi que abandoni els antics estils de treball -història de grans pedagogs, història de les idees pedagògiques...- per tal de adentrar-se en un estudi d'investigació de les reformes educatives dels últims anys intentant explicar els canvis socials que s'estaven donant en aquell moment, i tot acompanyat d'una metodologia molt més científica -gràfics, mapes...-. En definitiva, en les seves pròpies paraules, buscant una "*història del progrés, pràctica i organització de l'educació*"⁹.

L'últim pas el donaran Brubacher i Butts a la dècada dels '40 al afegir una visió social dins la disciplina -política, objectius, alfabetització...-, la qual es popularitzarà amb la massificació de la universitat, i de l'educació en general, a l'Europa dels anys '50. En aquell moment la democratització de l'educació s'entendrà com una democratització de la societat i, alhora, com un medi de promoció social. La revelació d'aquest ús social de l'educació per una generació per la que tant havia significat farà créixer l'interès en aquest nou enfocament social de la disciplina, obrint el camí a multitud de noves investigacions sobre l'ús de l'educació i l'escola en el procés de reproducció o mobilitat social. Per a finals de segle ja trobarem multitud de revistes pròpies i de publicacions científiques temàtiques que treballaran diferents aspectes que giren al voltant de la Història de l'educació.

⁸ VIÑAO FRAGO, Antonio. *La historia de la educación secundaria: Viejas cuestiones nuevos enfoques*. Con-ciencia social: anuario de didáctica de la geografía, la historia y las ciencias sociales. 2010, no. 14, p. 147-154.

⁹ VIÑAO FRAGO, Antonio. *La historia de la educación secundaria: Viejas cuestiones nuevos enfoques*. Con-ciencia social: anuario de didáctica de la geografía, la historia y las ciencias sociales. 2010, no. 14, p. 147-154.

El cas espanyol

A Espanya l'estudi de la història de l'educació apareix al 1898 amb la denominació de "*Història de la Pedagogia*"; s'estudiava a les *Escoles Normals* de mestres i consistia bàsicament en un estudi de la vida i ensenyances de grans pedagogs, en la història de famosos centres educatius i en l'evolució jurídica de l'educació. A través de veure les matèries que s'estudiaven podem deduir la forta influència continental de França i Alemanya en el cas espanyol i, com en aquests dos països, neix amb un interès molt més formatiu, moral i pràctic que no pas teòric o de recerca -d'aquí que les classes es donessin en les escoles de professors-.

A partir d'aquest moment la història de l'educació anirà evolucionant com a matèria fins arribar a àmbit universitari -magisteri- al 1932, però, com en molts altres aspectes, els conflictes socials espanyols a partir dels anys '30 suposaran el final d'una etapa de plata que no tornarà fins als anys '60. A causa de l'exili de molts intel·lectuals i de la repressió interior Espanya va dependre molt de l'estranger durant aquests anys en matèria d'avenços i de publicacions científiques, bevent sobretot del món intel·lectual francès, pel que a partir dels anys '60 tindran gran influència les idees marxistes i estructuralistes dels "*Annales*" de Braudel. Aquestes idees guanyaran molt de pes en l'Espanya de l'època, ja que es considera l'educació com un factor social clau per formar i mobilitzar a la població -molt adient al moment d'agitació social que viu el país-, i fa que apareguin una sèrie de canvis en el tipus de història de l'educació:

- Modernització en la metodologia de treball.
- Consideració molt més social de l'educació. Influència dels historiadors, que busquen no només l'organització i evolució sinó que també busquen la funció social.
- Apareix la visió històrica de l'educació no tant per us pedagògic com de recerca, ja que es busquen els perquès originals o estructurals de la realitat que es viu en el present -marxisme/estructuralisme-.

Com a obra clau d'aquesta primera onada de renovació tenim el llibre de M. A. Galino, "*Historia de la educación. Edades Antigua y Media.*", del que podem deduir les dues

idees principals aquesta primera nova fase de la història de l'educació Espanya: Per una part l'origen acadèmic de l'autora -pedagoga- ens indica que la història de l'educació seguia essent una matèria reservada a magisteri, amb el que això comporta en quant a mètodes e interessos¹⁰; Per altra part durant aquesta època les investigacions es centraran molt més en l'educació primària -en temes com l'alfabetització o l'escolarització- i universitària -d'on provenen els investigadors-.

La cosa començarà a canviar a partir de mitjans dels anys '70 quan el fi de la dictadura suposi la reobertura de càtedres, la llibertat ideològica que farà proliferar les tesis¹¹, la massificació de les universitats i, a arrel de això últim, la major especialització dins de la matèria -moment en el qual apareixeran els historiadors de l'educació, però sempre dins l'àmbit de magisteri-. Aquesta segona fase de renovació culminarà l'any 1982 quan coincidiran el primer número de la revista "*Historia de la Educación*"¹², el primer col·loqui sobre el tema a nivell nacional a Alcalá de Henares, i la publicació de "*Política y educación en los orígenes de la España contemporánea*" de Viñao, pare d'aquesta segona etapa junt amb Diaz de la Guardia i Sanz Diaz -obres que tot i tenir més de 20 anys serveix perfectament ja que els paradigmes no han canviat en excés-. Les característiques principals que trobem en aquesta fase són una més gran especialització -més temes a tractar-, un refinament de la metodologia a nivell tècnic, i, tot i que la majoria d'estudiosos segueixen sent pedagogs, veiem una major varietat i la inclusió d'historiadors. Pel que a aquest treball respecte una de les novetats més destacades serà l'inici de l'estudi de l'educació secundària, fins llavors molt abandonada.

Fent un repàs concretament a la historiografia de l'educació secundària espanyola a partir d'aquest moment veiem com es comencen a discutir moltes de les idees manifestades pels polítics del S. XIX. Es discutirà per una part la idea de l'autosuficiència del nivell educatiu secundari, defensada pels primes polítics liberals en les seves obres -Altamira, Zárate, Montesino...- i que ja havia estat àmpliament

¹⁰ DE GABRIEL, Narciso. La investigación histórico-educativa: tendencias actuales. 1997.

¹¹ Els 40 anys de dictadura, com una llarga època fosca, farà ressorgir l'interés pel passat del país: Realitat regionals, estil de vida, cultura... i l'educació.

¹² L'inici de la redacció d'aquesta revista ens indicarà un moment de clara expansió de la historiografia de l'educació i serà una de les eines principals a través de la qual els historiadors i pedagogs podran començar a desenvolupar, de forma anual i per primera vegada en espanyol, una important feina d'investigació al voltant d'aquest tema, convertint-se aquesta revista en un espai punter i de referència d'àmbit nacional.

discutida sobretot a través d'estudis a nivell europeu¹³. Tanmateix es discutirà també el paper majoritari que Zárate atorga a las classes mitjanes, el qual no sembla reflectir-se realment en l'educació secundària espanyola. En definitiva veiem com a través de la historiografia dels últims anys les idees que s'havien configurat com a base d'aquest nivell educatiu eren basicament dues: la idea de l'educació secundària com una educació dirigida a unes elits o classes més ben acomodades -classe mitjana i mitjana-alta-, i el seu caràcter propedèutic com a preparació o simple fase prèvia per accedir a la universitat. Encara en l'any 2009, en ocasió d'intentar fer una recopilació de la historiografia de l'educació secundària escrita des de 1982, Antonio Viñao, expert en la matèria, parlarà de l'alumnat de secundària de la següent manera: *“Una reducida élite de destinatarios de sexo masculino, procedente del medio urbano o semiurbano y de extracción social media-alta”*.¹⁴

Aquesta visió començarà a ser discutida a partir de la publicació al 2011 del llibre *“Un título para las clases medias”* de Carles Sirera, on l'autor es replantejarà totes aquestes veritats clàssiques de la historiografia de l'educació a través d'un estudi sociocultural de l'Institut de Batxiller Lluís Vives. L'obra de Sirera destaca d'entre la resta de produccions sobre l'educació secundària pel seu caràcter qüestionador més que confirmador com el que solien tenir la majoria. Sirera combinarà un estudi de microhistòria d'aquest institut -funcionament intern, relació amb l'entorn social...- amb un estudi sociocultural a nivell general que relacionarà tant l'àmbit i funció social de l'educació com la ideologia i la política del moment històric, relacionant a la fi, liberalisme i educació secundària. Així doncs Sirera ens parlarà tant dels professors com dels alumnes i dels seus currículum des d'un punt de vista quotidià alhora que estableix les seves relacions amb l'època i la ideologia imperant, amb la seva composició social, amb la composició del currículum acadèmic... Utilitzant un nou enfocament que obliga a la revisió de veritats fins ara vigents en la historiografia de l'educació, com pot ser el caràcter propedèutic de simple antesala de la universitat de la secundària o el caràcter restringit i elitista d'una educació mitjana reservada només a les classes mitjanes-altes.

¹³ VIÑAO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982.

¹⁴ GUEREÑA, Jean-Louis, et al. *Nuevas miradas historiográficas sobre la educación en la España de los siglos XIX y XX*. Ministerio de Educación, 2010.

És interessant destacar que aquest canvi progressiu cap a un estudi de la història de l'educació més ideològic i cultural ve acompanyat d'un canvi progressiu en l'origen acadèmic dels estudiosos. Com he mencionat anteriorment, la història de l'educació sempre ha conviscut amb el conflicte intern entre les seves dues vessants de disciplina acadèmica i de camp d'investigació, però, alhora, aquesta última té la complexitat extra de dividir entre aquells arribats del camp de la pedagogia i aquells arribats del camp de la història. La darrera separació no és gratuït, i és que està clar que els interessos d'aquell format com a educador no seran els mateixos que els d'aquell format com a historiador, els quals, crec, són els que últimament estan començant a dominar aquest camp d'investigació i, en conseqüència, trobem noves visions d'antics treballs, com pot ser aquest cas amb les tesis de Sirera.

Això és fàcilment visible quan ens posem a analitzar el treball de recopilació historiogràfica de Guereña¹⁵, on si busquem els orígens acadèmics de tots els autors que es mencionen veiem com hi ha hagut una clara disminució del nombre d'estudiosos vinculats a la pedagogia en benefici del nombre de historiadors¹⁶. El canvi de tendència vindrà donat a causa de la forma en que s'organitza la disciplina a Espanya, on aquesta s'ha limitat a quedar-se dins l'àmbit de magisteri, pel que sempre s'ha considerat una rama de història menor pels historiadors i els docents que hi treballaven no obtenien ni el prestigi ni el ressò professional suficient dins l'ofici d'investigadors.

En conclusió, sembla que el futur de la disciplina està abocat a que els historiadors ocupin majoritàriament el sector, ja que tant el presentisme pragmàtic de l'educació actual com les noves tendències i paradigmes en la història apunten a això. Així doncs l'obra de Sirera sembla ser un primer pas cap aquesta nova història de l'educació que veurem a partir d'ara, una més preocupada pels nous paradigmes de la història -història de les minories, de la cultural escolar, de la memòria, de les emocions, de l'escola com a lloc social e ideològic, de la cultura¹⁷...-, tot i que si ens guiem pel sistema de cites de “*scholar google*”, ha estat una obra amb una acollida pobre fins el moment -3 cites-.

¹⁵ GUEREÑA, Jean-Louis, et al. *Nuevas miradas historiográficas sobre la educación en la España de los siglos XIX y XX*. Ministerio de Educación, 2010.

¹⁶ Pedagog%/Altres% - '80 (70/30) - '90 (50/50) - '00 (40/60). Aproximat.

¹⁷ SERNA, Justo; PONS, Anacleto. *La historia cultural: Autores, obras, lugares*. Ediciones Akal, 2005.

3- Evolució històrica

Al llarg del S. XIX s'anirà construint a Europa una nova concepció del que ha de ser el sistema educatiu, la qual es correspon amb l'aparició de l'Estat liberal d'una banda, i amb la modernització econòmica unida a la industrialització i a la urbanització per una altra. A Espanya aquest procés acabarà evolucionant cap a un model d'intervencionisme estatal característic de l'Europa continental, el qual es contraposa al model liberal anglosaxó en vies de consolidació en el Regne Unit i els Estats Units. Aquest model es caracteritzarà per la intervenció directa de l'estat en aquells sectors en què es considera que la iniciativa privada és insuficient per modernitzar-se i ser competitiu. La intervenció estatal va ser notable, per exemple, en la construcció de modernes infraestructures com el ferrocarril i, igualment, va ser significativa la intervenció en l'establiment del sistema educatiu. Un sistema educatiu fortament centralitzat, en consonància amb el model d'estat d'origen Napoleònic en el que els basarà, estructurat en diferents nivells i sotmès a controls externs pel que fa a la formació i selecció del professorat i a l'expedició de títols que habilitaven pel pas a nivells següents o, fins i tot, per a l'exercici d'una professió.

Fins a la segona meitat del S. XX el veritable problema educatiu a Espanya era l'analfabetisme i la manca d'una ampla i estable xarxa d'instrucció primària, on els nivells s'allunyaven considerablement dels europeus¹⁸. No obstant això l'estudi de l'ensenyament secundari en aquests anys té un gran interès, en primer lloc perquè durant el S. XIX es definirà aquest nivell educatiu, el que donarà lloc a un intens debat polític i a una abundant legislació que podrem analitzar a continuació; en segon lloc perquè malgrat el fort endarreriment en termes d'instrucció primària, el percentatge de població escolaritzada a secundària respecte al total de la població no diferirà gaire de la mitjana europea continental en aquestes mateixes dates¹⁹, i al voltant d'un 80% de la població

¹⁸ *"La primera estadística oficial con datos al respecto para todo el país, la de 1841, ofrecía un 24,2 % de población alfabetizada (39,2 % de los hombres y 9,2 % de las mujeres) pero en esa cifra se incluían tanto los que sólo sabían leer (14,5 %: 22,1 % de los hombres y 6,9 % de las mujeres) como quienes sabían leer y escribir (sólo el 9,6 %: 17,1 % de los hombres y 2,2 % de las mujeres)."* de VIÑAO FRAGO, Antonio. *La alfabetización en España: un proceso cambiante de un mundo multiforme*. Perspectivas históricas de la educación de personas adultas. 2009, vol. 3, no. 1. Veure Annex 16.

¹⁹ El 1860, França comptava amb 15 estudiants de secundària per cada 10.000 habitants i Espanya amb 14; el 1910 la primera tenia 23 i la segona 17; el 1930 les xifres van ser 27 per França, 32 per a Espanya.

amb estudis secundaris seguirà estudis universitaris, és a dir, els estudis generalistes i no els aplicats²⁰.

El debat polític responia, doncs, a una demanda d'educació secundària que no es correspon amb el seu veritable pes dins el sistema educatiu, extraordinàriament baix²¹. El que inevitablement porta a reflexionar sobre el perquè de la importància que els polítics liberals donaran a aquest nivell al llarg de tot el segle. A través d'aquesta secció del treball analitzaré tots els plans educatius entre 1814 i 1902 per intentar, a la fi, donar resposta a aquesta qüestió.

De la tradició il·lustrada a les corts de Cadis

Abans d'entrar a fons amb les reformes dels liberals del S. XIX és imprescindible explicar la situació prèvia del regne, ja que això ens ajudarà a entendre quina era la base sobre la que hauran de treballar aquests polítics en un futur i qui se lis posarà al davant per enfrontar-los un cop arribin al poder.

L'Espanya del S. XIX era un estat on l'església sempre havia tingut molta influència i poder, i l'educació no era una excepció doncs, de fet, era un dels sectors on l'església havia cultivat més aquesta predominància en tant que era una eina clau a través de la qual poder transmetre la seva ideologia de generació en generació. Serà l'església la que, de forma majoritària, controlarà tots els centres educatius, tant a nivell d'educació bàsica amb els centres de primeres lletres com a nivells més elevats a través de les escoles de llatinitat i gramàtica o les pròpies universitats, ja que en aquella època l'estudi consistia en aprendre a escriure i llegir en llatí i en tenir unes nocions bàsiques de teologia. Aquesta espècie de monopoli de l'església es perpetuarà durant gran part de l'Edat Moderna gràcies a prerrogatives reials, al monopoli de la cultura per part de l'església -baixa alfabetització en altres capes socials-, la persecució de la Inquisició de publicacions no afins... I la situació anirà inclús a pitjor quan ens trobem amb la Contrareforma, a causa de la qual s'expulsarà als sectors socials més avançat en ciències

²⁰ CASTAÑO, Begoña Moreno; NÚÑEZ, Clara Eugenia. *Los planes de estudio en la aparición y consolidación de la Enseñanza Secundaria: el Instituto Cardenal Cisneros de Madrid 1885-1938*. Arbor. 2011, vol. 187, no. 749, p. 465-483.

²¹ Menys d'un 5% de les generacions nascudes amb anterioritat a la Guerra Civil tenien estudis secundaris o superiors, percentatge que no supera el 3% entre els nascuts al S. XIX.

i arribarà a Espanya una onada d'escolàstica contrareformista que convertiria l'educació, sobretot la capa universitària, en una educació molt més dogmàtica i allunyada de l'empirisme i de les ciències, limitan-la a un simple estudi dels dogmes de l'església i de l'escriptura i lectura en llatí, cosa que a la llarga dificultarà l'arribada de les noves idees il·lustrades.

Serà a partir del S. XVIII quan començarem a veure els primers canvis, ja que l'arribada dels Borbons a la corona d'Espanya suposarà un període d'or per la cultura hispànica al propiciar la desaparició de la barrera dels Pirineus i obrir la península a Europa i a tots els seus avenços. En seguida veurem com es despertarà un debat dins de la escolàstica espanyola entre nominalistes i realistes, el qual a la fi acabaran guanyant els primers defensant la introducció, per fi, del coneixement sensible i de la experiència experimental²².

Paral·lelament podem veure com les llums es van obrint pas per tot el regne a través de la creació de nous centres -com el “*Seminario de nobles*” o la “*Real Junta Particular de Comerç de Barcelona*”- que intenten impartir una educació d'una forma renovada i moderna, emmirallant-se en les reformes provinents d'Europa i sent molt crítics amb tot el sistema majoritari sostingut per l'església. En les propostes per aquests nous centres hi podem veure reflectit el conflicte de classes que ja s'estava gestant a nivell social, ja que aquestes idees il·lustrades amaguen al seu darrere un clar interès de les classes burgeses per procurar-se -i generalitzar- una nova educació més adequada a la seva funció social i als nous temps²³, és a dir, una educació més enfocada a allò “*técnicoprofesional*” i no pas a allò literari o clàssic com podien ser els estudis de la teologia o el llatí, restes de l'Edat Mitjana i de quan la classe dominant era l'església. Una nova escala cultural per una nova escala social. També en aquesta etapa, més teòrica que pràctica en matèria educativa, podem veure les primeres idees del que acabarà formant el pensament liberal: Un major control de l'educació a través d'escollir els càrrecs de les escoles des del govern, modernització de les tècniques educatives i del currículum, vessant científica o tècnica en les assignatures, control dels fluxos d'estudiants -qui estudia una cosa o una altra- per tal de controlar l'economia del país -la prosperitat de la nació com a fi-,

²² GIL DE ZARATE, D. Antonio. *De la instrucción pública en España*. 1855.

²³ VIÑAO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982.

centralització de l'educació, la idea de l'educació com a factor clau per la prosperitat de la nació a través de l'estímul del capital humà i econòmic...

Aquestes idees aniran creixent al llarg del S.XVIII per, finalment, arribar a la cort a partir de la segona meitat del segle. Les reformes a partir de llavors seran nombroses: s'expulsarà els jesuïtes, començarà una campanya per il·lustrar l'església a través dels seminaris conciliaris on s'ensenyaran teories més modernes, es donarà més llibertat d'impremta, es modernitzaran moltes de les branques de l'administració -exèrcit, metges, burocràcia...-, es promocionarà una modernització en els estudis... inclús, a partir de 1771, podrem veure el govern intervenir directament en els afers educatius a través de les “*reales reformas*”, per les quals es va crear la figura del director, escollit directament pel govern i amb amplíssimes facultats de decisió sobre el centre que se li assigna -parlant sobretot de centres universitaris-. El canvi a partir d'aquí va ser positiu però molt gradual, fins a la revolució francesa que va frenar en sec tot tipus de reformes e inclús va provocar un cert retrocés per por a una difusió de idees revolucionaries.

El fracàs d'aquest primer intent reformista provindrà de les seves múltiples contradiccions internes, ja que la nova classe social que buscava aquestes reformes mai va contemplar la destrucció total de l'anterior sistema, sinó la seva transformació i millora gradual per tal de adaptar-lo a uns nous temps més adequats a la modernitat i a ells mateixos, però conservant la realitat social i econòmica anterior, el que feia impossible trobar el recursos econòmics i el suport social per portar a terme aquesta transformació²⁴. Es vol multiplicar a la gent educada en un sistema de caràcter científic o tecnicoprofessional però alhora tots els espais de poder segueixen reservats per aquells que estudien les carreres clàssic, pel que no es té cap motivació a oferir als primers i, alhora, no pots obtenir els recursos necessaris per fomentar aquesta educació pública i centralitzada sí tot el poder i diners segueixen en mans d'aquests pocs privilegiats. Com ens diu Viñao: “*En otras palabras, las propuestas de generalización educativa de la enseñanza básica y de nueva erección de centros útiles implicaban, para su efectividad, una serie de transformaciones socioeconómicas y políticas antes las que los mismos ilustrados, en el momento definitivo, se retraigan por temor a poner en peligro las*

²⁴ YANES CABRERA, Cristina María. *Educación y clases sociales: el origen social de la Segunda Enseñanza Oficial*. Cuestiones pedagógicas. 2002, no. 16, p. 185-204.

*estructuras básicas del Antiguo Régimen, que ellos intentaban mejorar o perfeccionar pero no demoler o sustituir.”*²⁵.

Tot i això els intents de frenar l'expansió de les idees revolucionàries fracassarà i aquestes acabaran per difondre's pel regne, i en l'exemple de Juan Picornell podem veure com aquestes tenien especial difusió dins la classe docent²⁶. La millor expressió del que serien aquestes idees la trobarem finalment a les Corts de Cadis, on a causa del buit de poder deixat per la conquesta napoleònica i el captiveri del rei d'Espanya es començarà una revolució política de caràcter liberal que buscarà portar a terme de forma pràctica les idees il·lustrades que, en gran part, s'havien limitat a formular-se teòricament fins aquell moment.

El problema de la creació d'un nou sistema educatiu per la nació sorgirà enseguida entre els revolucionaris, doncs la reforma educativa s'entén com una resposta a la reforma política i és que si el poble vol la sobirania ha de tenir la capacitat per escollir bé, el que, en definitiva, requereix d'un bon nivell educatiu. En aquest sentit les Corts de Cadis es posaran a treballar ràpidament en un projecte de llei basat en part en antigues idees dels il·lustrats i en part utilitzant el règim liberal napoleònic com a mirall -com podem veure en l'adaptació de part del seu sistema, per exemple amb la creació d'una “*Comisión de Instrucción Pública*”-. Tota aquesta feina quedarà finalment reflectida en els articles de la nova constitució de 1812, en base a l'informe “*Quintana*” i el “*Dictamen y proyecto de decreto sobre el arreglo general de la enseñanza pública*”, els quals finalment no van ser ni tan sols discutits ni aplicats²⁷.

Les principals novetats que trobem en aquesta reforma es poden resumir en que es busca la creació d'una nova educació pública centralitzada, uniformada i gratuïta, dividida alhora en tres nivells diferents i amb un ús exclusiu del castellà -desapareix el llatí com un símbol de modernitat-. En quant a l'educació secundària, la part intermèdia d'aquesta nova divisió tripartida de l'educació, podem veure com a novetat la forta inclusió de les ciències sobre l'antiga influència de lletres i doctrines morals, i que, per primera vegada,

²⁵ VIÑAO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982, p. 192.

²⁶ Michelena, Carmen L. *Luces revolucionarias: De la rebelión de Madrid (1795) a la rebelión de La Guaira (1797)*, Caracas: CELARG, 2010

²⁷ Veure Annex 1.

se li dona a aquest nivell educatiu una funció més enllà de la propedèutica, ja que ara no només buscava el preparar per la universitat o les escoles tècniques superiors sinó que també es busca donar-li un caràcter i pes propi fent de l'ensenyança secundària. *“La enseñanza de aquellos estudios que constituyen la civilización general de una nación, o bien, la ilustración general de una nación civilizada, es decir, lo que otros planes posteriores llamaron ya cultura general”*²⁸.

Tota aquesta reforma suposava un canvi revolucionari respecte a com s'havia entès l'educació fins aquell moment, doncs intentar que aquesta fos gratuïta, pública i modernitzada, suposava obrir el coneixement, i per tant llocs de treball i influència, a gent per qui fins llavors li havia estat impossible promocionar-se socialment a causa d'un sistema elitista i tancat d'educació. La primacia del castellà per sobre del llatí o el major interès per matèries tècniques que filosòfiques o literàries són un clar exemple d'aquesta nova obertura que es veurà reflectida en el mateix temari.

Però la efervescència revolucionària durarà poc a causa del final de la guerra i el retorn del rei, el qual no va ratificar cap de les reformes fetes per aquest moviment i, ans al contrari, tots els participants d'aquest moviment liberal van ser censurats i expulsats del país, acabant amb la reforma abans de que comencés. Però la llavor de la idea ja havia estat plantada i tots els moviments revolucionaris que veurem a continuació -inclús estrangers- treballaran sobre les idees ja formulades a Cadis, reformant-les o ajustant-les a allò possible a la capacitat econòmica i social de l'estat en cada període.

El llarg camí cap a la primera reforma liberal

Com ja he dit anteriorment, amb l'arribada al poder de Ferran VII hi haurà un retorn a les velles polítiques d'Antic Règim que durarà durant tot el període anomenat *“Sexeni absolutista”* (1814-1820). Al llarg d'aquesta època veurem el retorn dels jesuïtes, l'expulsió o exclusió de l'educació de gran part dels pensadors liberals, el retorn de la Inquisició... el que farà que les llums sobrevisquin de forma precària només en aquells sectors on són absolutament necessàries -militars, metges...- o en aquells que no afectaven directament la doctrina del règim -agricultura moderna, economia...-. Davant

²⁸ VIÑAO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982, p. 206.

de la conjuntura d'un règim completament tancat al reformisme els liberals respondran a través de l'intent de fer caure el règim en la seva totalitat, el que intentaran a través de cops militar anomenats “*pronunciamientos*”, un dels quals tindrà èxit i donarà origen a la segona experiència reformadora del país, el “*Trienni liberal*” (1820-1823).

Així doncs la crisi sistèmica del règim de Ferran VII, la qual afectava ja tant a la política com a l'economia i a la societat, obrirà les portes a la victòria d'un dels tants “*pronunciamientos*” que s'havien anat succeint des del seu retorn, portant al govern a la facció liberal al 1820 de mans de Rafael de Riego, el qual intentarà, aquest cop sí, passar a la pràctica el que no es va poder concretar en les Corts de Cadis²⁹:

- En base al programa de la constitució de Cadis s'aprova “*El reglamento general de Instrucción Pública*” i es crea la “*Comisión de Instrucción Pública*” per tal de posar-lo en marxa.
- Gran presència de les ciències en els programes escolars, tot i que les lletres conserven una certa preferència en base a l'endarreriment que havien sofert a causa de la censura dels últims anys -sobretot la filosofia liberal-.
- Possibilitat d'ensenyança privada en tots els àmbits, inclús en aquells que afectin el govern, ja que els liberals eren molt gelosos en referència a la conservació de la llibertat de càtedra i d'educació. Això sí amb una major supervisió per part de l'estat a través dels exàmens comuns o públics.
- Una educació universal i gratuïta -per la primària-.

Quan la comissió intenti posar en marxa totes aquestes reformes xocarà amb la realitat, i és que la situació real era catastròfica. Segons la comissió encarregada no es disposava ni d'ingressos ni d'edificis suficients per posar en marxa de forma regular l'educació pública³⁰, el que a la llarga va acabar beneficiant el sector privat i, dins del sector privat, a aquell més números, l'església i tots els seus seminaris i velles escoles. En altres paraules, l'educació pública no es podia comparar en desenvolupament a tot el sector privat, el que feia que la majoria de la gent decidís acudir a aquest últim i, per tant, seguia educant-se en el vell sistema que privilegiava la moral, la religió i les humanitats.

²⁹ Veure Annex 1.

³⁰ VIÑAO FRAGO, Antonio. *Sistemas educativos, culturas escolares y reformas: continuidades y cambios*. Ediciones Morata, 2002.

Tots aquests desajustaments en els nivells primari i secundari alhora provocaven que no es pogués portar a terme una reforma coherent de tot el sistema en conjunt, ja que no pots demanar a la universitat uns coneixements que no saps si s'han donat en la primària o en la secundària.

La divisió interna dins del propi moviment liberal, la falta de recursos econòmics de l'estat, la resistència social al canvi i la definitiva intervenció estrangera, faran que fracassi aquest segon intent de crear una educació pública en base als ideals liberals, i gran part de les lleis formulades durant el període ni tan sols arribaran a portar-se a terme per falta de temps i medis. Per altre part tota aquesta fase farà obrir els ulls a Ferran VII que veurà la necessitat de portar a terme certes reformes dins el seu règim absolutista per tal de modernitzar el país, ja que el sistema d'Antic Règim era insostenible per culpa de la pèrdua de les colònies americanes. Així, tot i tornar a un règim absolutista, aquest començarà a portar a terme certes reformes de caràcter liberal. Aquestes seran més notables quan més ens acostem al final del regnat de Ferran VII i de la “*Dècada ominosa*” (1823-1833), ja que la falta d'un hereu masculí farà que el rei perdi el suport dels absolutistes a l'interior -que viraran cap al seu germà Carles- i el triomf de moltes de les revolucions liberals europees faran que perdi el suport que tenia a nivell internacional, deixant el camp lliure als liberals -moderats- perquè recuperessin influència a la cort i substituïssin als antics absolutistes.

Els liberals van aconseguir ràpidament importants avenços en la forma de govern de diferents àrees, aconseguint aplicar la divisió provincial de Javier de Burgos (1833) o la reforma de la hisenda de Ballesteros, però els avenços en educació van ser molt més moderats. La majoria de les reformes van estar dirigides a aconseguir una millor centralització i control dels centres educatius per tal de utilitzar-los com a instrument contrarevolucionari i transmetre uns valors, ara posats en dubte, adequats als estàndards de l'Antic Règim, com podem veure a través de les paraules del bisbe de Badajoz encarregat de part de les reformes: “*Formar buenos cristianos y vasallos aplicados y útiles en las diversas ocupaciones y ministerios de la vida civil y religiosa*”³¹. Amb aquesta finalitat es portarà a terme un pla de reforma educativa al 1824 que crearà la

³¹ VIÑAO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982, p. 270.

“Inspección General de Instrucción Pública”, dins el Ministeri de Gràcia i Justícia, organisme encarregat de la supervisió dels centres. La resta d’avenços en educació seran pocs:

- S'establirà la divisió tripartida de l'educació en primària, secundària i superior, però només la primària rebrà una atenció suficient com per desenvolupar-se plenament.
- Es mantindrà una dualitat de centres. Per una part tindriem les Escoles de llatinitat, les quals mantindrien l'antiga forma d'educació, i per altra part tindriem els Col·legis d'humanitats, els quals sí que incorporarien noves assignatures per modernitzar-se com per exemple llengües modernes o ciències, però serà en baixa proporció i sempre amb una predominança de les humanitats, la religió i la moral per sobre de les ciències.

Però no serà fins que arribem a la mort de Ferran VII quan veurem els passos definitius cap a la victòria del liberalisme que, per fi, com a únic contrapès del que disposava la regent Maria Cristina per governar durant la minoria d'edat d'Isabel II -front a les amenaces absolutistes de Carles-, aconseguirà ser el poder hegemònic de la cort.

Des del primer moment es començaran a portar a terme una sèrie de reformes respecte al pla de 1824: Amnistia pels liberals exiliats, reobertura d'universitats i reorganització de la centralització -la qual ara es reforçarà a través de la figura del subdelegat provincial- a través de la jerarquització territorial universitat-govern central, secundària-provincial, i primària-local. Aquesta millora en l'organització, acompanyada d'una política econòmica de desamortització que fa viable la reforma i li dona base i suport social, farà que aquesta sigui la primera vegada que es pugui portar a terme la reforma superant l'àmbit teòric d'una forma realista i coherent.

Però més enllà d'aquestes reformes immediates també es crearà, en base a la antiga *“Inspección General de Instrucción Pública”*, la nova *“Dirección General de Estudios”*, agrupada dins la *“Comisión de Instrucción Pública”* del nou Ministeri de Foment. A aquesta Direcció se li encarregarà l'elaboració d'un nou pla d'estudis purament liberal per tal de deixar enrere el de 1824, però donades les dificultats econòmiques i la gran inestabilitat política l'elaboració d'aquest nou pla serà constantment endarrerida, el que

farà que un pla molt més modest i que en principi tenia un caràcter purament provisional es mantingui entre 1836 i 1845 i esdevinguin model per la resta de plans que se elaboraran al llarg del S. XIX, el Pla del Duque de Rivas³²:

- Creació de la secundària amb entitat i caràcter propi e independent. Nivell educatiu pensat per la nova classe mitja sortida de les revolucions liberals i del món modern. En paraules del propi Duque: *“Ni no saber nada ni sabio eminentísimo, con conocimientos técnicos de las ciencias físicas y naturales del mundo moderno.”*³³.
- Es confirma la divisió tripartida amb la seva corresponent jerarquització territorial i alhora es ratifica el sistema de subdelegats per una major centralització.
- Es manté la forta llibertat d'estudis i de càtedra demanant molts pocs requisits a la privada, tot i que aquest cop sí que es demana a els professors una titulació acadèmica i una bona moral i conducta. La falta de renovació dins del gremi, però, farà que ideològicament la majoria de professors segueixin resistents a canvis. També es manté la llibertat respecte els llibres a utilitzar.
- En quant al pla d'estudis veiem una gran similitud amb el pla de 1821, sent aquest inclús més liberal en tant que reforça les matèries científico-tècniques en pro de la modernitat -no llatí-.
- A destacar que per primera vegada es renuncia a la total gratuïtat dels estudis a partir de certs nivells acadèmics en base a arguments totalment utilitaris i pràctics que el Duque exposarà de la següent forma: *“Al paso que siendo menos los que se dedican a determinadas ciencias, conviene dejar su estudio únicamente a los que tienen medios para costearlo ... No abrir ancha puerta a la masa indigente por un camino que no les es dado seguir”*³⁴.

És interessant veure com en aquesta reforma es comença a construir l'argumentari liberal propi del moderantisme doctrinari que ens acompanyarà durant tot el segle i que, com podem veure en els arguments utilitzats, no es tracta solament d'una adaptació per

³² Veure Annex 2.

³³ VIÑAO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982, p. 294.

³⁴ VIÑAO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982, p. 290.

falta de medis o recursos sinó que hi juga un gran paper la ideologia. No és casualitat que aquesta reforma es dediqués casi en exclusiva a l'educació secundària, i és que com podem veure en els comentaris del Duque de Rivas aquest serà el nivell dirigit a la nova classe mitja amb la que gran part del liberalisme es sentirà ideològicament lligat. Tampoc és casualitat que sigui precisament en aquesta fase -la secundària- on desaparegui la idea de la gratuïtat universal en l'educació, ja que, com en l'Antic Règim, els nous dirigents estan intentant construir una nova societat jerarquitzada però, aquest cop, en base a els nous canons de la modernitat.

El període que seguirà fins a 1845 serà de gran inestabilitat política, social i econòmica, el que dificultarà enormement l'aplicació de tots aquests decrets. La falta de fons crònica, la falta de personal qualificat, el poc consens polític i les constants guerres civils, faran pràcticament impossible portar a terme totes aquestes reformes d'una forma profunda, coherent i conjunta al llarg de tot el territori de l'estat. Aquesta inestabilitat es veurà reflectida també en el camp educatiu, on veurem una sèrie de propostes fallides al llarg d'aquests 9 anys a causa d'una enorme divisió dins el parlament que no permetrà tirar endavant cap de les reformes fins que al 1845, optant per una reforma més possibilista i conservadora, s'aconsegueixi aprovar el primer gran pla educatiu.

- Someruelos 1838: Molt continuista respecte al pla de 1836. Baix control del sector privat. Es reforça el sector científic i tècnic. Es redueix la llibertat de textos. Augmenta el cost dels estudis -de forma gradual segons el nivell-.
- Facundo Infante 1841: Reforma pensada per la “*classe productora*”, el que li dona un caràcter molt més utilitari. Estableix una diferència entre secundària elemental -utilitària- i superior -propedèutica-. Augment del control de la privada. S'abandona la idea d'una educació gratuïta.

Aquestes dues reformes seran finalment tombades pel legislatiu per la falta de suport de dreta conservadora -que volia conservar els antics centres d'humanitats- i esquerra progressista -que rebutjarà tot intent de l'estat d'augmentar el control sobre l'educació en pro de la llibertat de càtedra-, acabant gran part d'aquestes reformes sent aprovades a través de l'executiu en forma de decret i, per tant, de forma molt inestable i oberta a

variacions posteriors. Això farà que el següent pla educatiu, el pla Pidal de 1845, sigui més una ratificació que una novetat, tot i que també aportarà noves idees.

El pla Pidal

El 1843 acabarà oficialment la regència del regne i es declararà la majoria d'edat de la reina Isabel II, amb la que començarà una nova fase política on dominarà el liberalisme moderat durant 10 anys -la “*Dècada moderada*” (1844-1854)-, amb el suport dels neo-catòlics. Així doncs, al 1844 el partit moderat formarà govern al voltant del seu president el general Narváez, el qual escollirà a Pidal com a cap del Ministeri de Foment i a Gil de Zárate com a director de la “*Dirección General de Instrucción Pública*”, nou organ consultiu creat a partir de l'antiga “*Dirección General de Estudios*”, de la qual conserva algunes de les seves atribucions -“*Llevar a efecto la legislación, proponer mejoras, dar títulos, proponer los libros de texto...*”³⁵-. El fi de la guerra civil, la millora econòmica i l'estabilitat social i política -aconseguida a través d'un pacte amb els sectors més moderats de l'absolutisme-, faran que aquest sigui un moment propici per crear un nou pla educatiu que aconseguís els avals suficients com per aprovar-se a nivell legislatiu, el que li proporcionaria una estabilitat molt més gran que a la de la resta de plans fets fins ara i el protegiria de possibles intents de reformes posteriors que busquessin borrar els avenços dels liberals. Els punts bàsics del nou programa eren els següents³⁶:

- Interès en la ***secularització de l'educació***, no tant com a fi en si mateix sinó com a medi. Gil de Zárate no actua tant per anticlericalisme, ja que no l'importa que els religiosos exerceixin de mestres -inclús ho fomentarà en un moment donat a causa de la falta de recursos-, sinó que busca treure la supremacia a l'església com actor social i otorgar-li aquest nou paper a l'estat. “*Porque, digámoslo de una vez, la cuestión de enseñanza es cuestión de poder: el que enseña, domina; puesto que enseñar es formar hombres, y hombres acomodados a las miras del que los adoctrina. Entregar la enseñanza al clero, es querer que se formen hombres para el clero y no para el Estado... es en suma, hacer soberano al que*

³⁵ SANZ DÍAZ, Federico. *La segunda enseñanza oficial en el siglo XIX (1834-1874)*. Ministerio de Educación, 1985 p. 53.

³⁶ Veure Annex 3.

no debe serlo.”³⁷. La societat ha canviat junt amb la modernitat i les ensenyances de l'església ja no representen la realitat, el que fa que aquesta ja no sigui apte per ensenyar a la nova classe dominant -les classes mitjanes-. Cosa que l'estat, producte d'aquesta modernitat, sí que pot cobrir al crear una educació general per tota la societat i específica per cada classe social.

- ***Limitació de la llibertat d'ensenyança i càtedra.*** Respecte a la primera augmenta el nivell d'exigència per l'obertura de nous centres educatius o per impartir classes, el que busca controlar el número d'escoles de llatinitat i humanitats -que es vol mantenir baix i només per aquells que vulguin seguir cap a teologia- i acabar amb els centres de dubtosa reputació. Amb aquest fi s'exigirà als centres una autorització del cap polític, treballar amb exàmens certificat per l'administració pública, bona moral i conducta, centres habilitats i amb el nivell higiènic adequat... i seran susceptibles de revisions futures. En quant a la llibertat de càtedra, aquesta es veurà més condicionada donat que ja no hi ha una llibertat total d'elecció dels manuals a utilitzar, ja que a partir d'ara hi haurà una preselecció per part del govern. Davant les queixes per la limitació de la llibertat Gil de Zárate argumentarà que les famílies tenen dret a decidir l'educació dels seus fills, però també la té l'estat pues de l'educació dels ciutadans depèn la prosperitat d'aquest -argument similar al medieval del regne com una família i del govern com el pare, on de nou veiem la planificació social dels liberals-.
- ***Augment de la centralització administrativa,*** clau per estimular aquests primers canvis que els liberals volen imposar. Tot i que a nivell teòric estiguin en contra d'un accés d'estatalització entenen que l'educació pública ha de servir per arribar a uns mínims de coneixements i de cultura que actualment l'educació privada, per si mateixa i estant majoritàriament controlada per l'església, no pot assolir.
- ***Millores en infraestructura i personal*** gràcies a una millor financiació per la etapa d'estabilitat i prosperitat econòmica -gràcies a les reformes liberals-. En quant a la secundària començarà un ambiciós pla per la construcció de, com a mínim, un institut per província. Alhora començarà una reforma del professorat com a gremi a través d'una pujada de sou -per donar prestigi a la professió- i

³⁷ GIL DE ZARATE, D. Antonio. *De la instrucción pública en España*. 1855, p. 117.

s'obriran “*Escoles Normals*” on s’ensenyarà al professorat -principalment de la primària-.

- ***S'abandona definitivament el principi de gratuïtat universal*** en l'educació, prenent el pla el Duque de Rivas com a model i utilitzant el preu dels estudis com una eina més per conduir als ciutadans en el que han d'estudiar. Els preus augmentaran a mesura que s'avanci de nivell educatiu, pel que es crea una barrera econòmica que separa els estudiant segons nivell social -dificultant l'ascens social a través de l'educació, ja que a cada nivell comporta unes recompenses laboral específiques com pot ser la possibilitat d'accedir a l'administració de l'estat-.
- ***Creació de la secundària com a nivell educatiu independent***. Tot i que a nivell pràctic encara estarà molt unida a la superior, cosa que quedarà patent per l'important nivell propedèutic que encara hi veiem.

Però més enllà de tot això aquesta serà la primer vegada que es posarà en pràctica un nivell d'estudis intermedi amb caràcter propi i que no es dedicarà, exclusivament, a preparar per entrar a la universitat. La creació d'aquest nou nivell vindrà a causa de l'interés que té Gil y Zárate pels seus destinataris: “*Si prescindir de las masas populares, se dirige a las clases altas y medias, esto es, a las más activas y emprendedoras; a las que se hayan apoderadas de los principales puestos del Estado y de las profesiones que más capacidad requieren; a las que legislan y gobiernan; a las que escriben, inventan, dirigen, y dan impulso a la sociedad, conduciendola por las diferentes vías de la civilización; en suma, a las que son el alma de las naciones, conmueven los pueblos y causan su felicidad o su desgracia.*”³⁸.

Així doncs veiem com Zárate considerarà clau aquest nivell educatiu per dues raons: En primer lloc es centra en l'edat -més de 10 anys- a partir de la qual anteriorment la majoria de la gent abandonava els estudis, però pels nous estàndards de la modernitat era necessari un capital humà molt més alt si volies fer competitiva la teva nació, pel que es feia necessària una reforma educativa per modernitzar l'educació i crear el que Zárate en dirà la “*massa de les llums*”.

³⁸ GIL DE ZARATE, D. Antonio. *De la instrucción pública en España*. 1855, p. 1.

En segon lloc aquesta és també l'edat en la que es forma la moral i el caràcter, cosa que Zárata entendrà i, per això, donarà a aquesta etapa un caràcter molt més educatiu que no pas instructiu o propedèutic. Es busca també crear ciutadans.

Amb tot això al cap s'intentava crear un sistema acadèmic suficientment equilibrat per complir la doble funció d'instrucció i utilitat alhora que s'intentava contentar tant a neo-catòlics com a liberals moderats i progressistes. La secundària es dividirà entre aquells que segueixin la via més utilitària anant a l'Escola Industrial -molt poc desenvolupada-, i aquells que cursin la segona ensenyança. Aquesta última alhora es dividirà entre una fase anomenada “*elemental*”³⁹ premiada amb el títol de batxiller, i una anomenada “*d'ampliació*” premiada amb el títol de llicenciat. L'elemental estava pensada per cobrir la fase d'instrucció moral i per ensenyar “*Conocimientos generales y elementales provechosos socialmente con independencia de la carrera o profesión que se siguiera.*”⁴⁰, el que en altres paraules vol dir una barreja d'assignatures de moral, d'humanitats i de ciència, però on primaran molt més les dues primeres que en plans anteriors. Així doncs podem trobar de nou les assignatures de llatí -distinció social-, religió -formació moral i control social- e inclús grec, clara influència dels neo-catòlics dins la cort i el parlament. Els estudis d'ampliació, per altra part, conservaven el seu caràcter de preparació per la universitat i hi són majoria les assignatures d'humanitats.

Al 1845 es presentarà definitivament el pla i, tot i les queixes de part dels sectors més conservadors per l'excessiu control que l'estat pren de l'educació o dels sectors més progressistes per l'inclusió del llatí o l'excessiu pes de les humanitats, aquest tirarà endavant establint-se com el primer pla realista i coherentment desenvolupat.

El pla Moyano

L'impuls inicial de comptar per fi amb una reforma amb unes bases clares, definides i amb pressupost suficient per portar-les a cap, farà que els èxits inicials d'aquesta siguin

³⁹ En el primer esborrany del projecte aquesta fase es dividia alhora entre “*inferior*” -de caràcter general- i “*superior*” -més científic-tècnica-.

⁴⁰ VIÑAO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982, p. 339.

nombrosos i veurem una època de gran activitat en el sector educatiu. Com exemple més clar tenim la creació de 26 instituts només en el 1845⁴¹, amb una millora substancial en edificis, aules, material escolar, llibres... Alhora s'iniciarà una secularització i ampliació de la mà d'obra tant administrativa com docent -i aquesta última tant quantitativament com qualitativament-.

Per desgràcia aquest impuls inicial durarà poc i als pocs anys de la reforma començaran a aparèixer plans alternatius que busquen bé augmentar bé frenar el desenvolupament del sistema educatiu. En general, com un dels seus objectius principals, les reformes següents perseguiran crear un sistema d'educació professional pública dins de la secundària que permeti deixar lliure l'altra secundària per tornar-la un lloc més clàssic i de preparació per la universitat. Aquesta idea està en sintonia amb les reformes que es donaran a la resta d'Europa, on hi haurà una clara divisió entre la secundària clàssica pensada per classes altes i la secundària professional⁴². Però una altre de les característiques bàsiques d'aquests plans serà que cap aconseguirà imposar-se a través del sistema legislatiu -sobretot donat el caràcter ideològic d'aquestes, el que no ajuda a crear consens-, pel que veurem un seguit de reformes aprovades per decret i, per tant, molt inestables i efímeres.

- **1847⁴³**: La primera reforma vindrà de mans del bisbe Manuel Joaquín Tarancón amb la missió de reparar els “*vicis*” que s’havien advertit en el pla Pidal en tant que aquest era, en les seves paraules, una “*obra perfectible dels homes*”⁴⁴. Tarancón reduirà la secundària limitant-la només a la etapa “*elemental*”, eliminarà la independència aconseguida per aquest nivell al fer que el nivell de bachiller el doni la facultat a través d'un examen, i reduirà el control de l'estat sobre els centres privats i seminaris, els quals ara poden homologar els seus estudis a través d'uns exàmens.

⁴¹ Al 1842 trobem 6 instituts, al 1845 32 i pel 1848 n'hi ha un per cada capital de província -més altres de secundaris a nivell local o en grans poblacions on hi ha més demanda-.

⁴² SIRERA MIRALLES, Carles. *Un título para las clases medias: el Instituto de Bachillerato Lluís Vives de Valencia (1859-1902)*. PUV, 2011.

⁴³ Veure Annex 4.

⁴⁴ VIÑAO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982, p. 358.

- **1850**⁴⁵: El nou ministeri de Seijas Lozano ampliarà les matèries clàssiques i morals dins de la secundària -incloent el grec o la religió- alhora que reforça l'educació secundària professional i dona més llibertat a les escoles privades -ara els seminaris ja no necessiten ni exàmens per homologar-se-.
- **1851**: En aquesta reforma veurem la confirmació de la deriva conservadora que es portava donant entre els liberals moderats des de l'inici de la “*dècada moderada*” de Narváez. L'exit de la revolució francesa de 1848 i la reconciliació del règim isabelí amb l'església -i la firma del concordat de 1851 subsegüent- frenaran el poc que quedava de l'esperit reformador liberal, el que es veu clarament reflectit en que no es crearà cap nou institut entre 1849 i 1856. A nivell institucional veurem aquest retrocés reflectit en la supressió de la “*Dirección General de Instrucción Pública*” i del “*Ministerio de Comercio, Instrucción y Obras públicas*” dividint l'educació secundària entre dos ministeris -la professional va a “*Fomento*” i la secundària a “*Gracia y Justicia*”- el que dificulta enormement una evolució coherent i funcional.
- **1852**⁴⁶: La firma del concordat es reflectirà en el pla educatiu de l'any següent quan, sota les ordres de Gómez de la Serna, es crearà tot un nou sistema que s'allunyarà definitivament del pla de 1845. Aquest nou pla reformarà la llibertat e independència de l'ensenyansa domèstica i privada arribant a l'extrem de permetre que els alumnes dels seminaris no necessitin ni tan sols exàmens per aconseguir els títols de secundària o passar a la universitat -sobretot a arrel del problema pràctic de que els alumnes dels seminaris suposaven més de la meitat del total alumnes de la secundària i està clar que no tots anaven a ser sacerdot-. Per altre part es reforçarà la vigilància de l'església sobre l'educació per controlar la ortodòxia i puresa doctrinal tant de directors com de professors, i en el mateix article 3 del pla hi trobem el següent: “*Derecho de supervisión cuándo deben oponerse a la malignidad de los hombres que tratan de pervertir las almas de los fieles y de corromper sus costumbres, y cuando sea preciso impedir la publicación, introducción y circulación de libros malos y nocivos.*”⁴⁷. Finalment

⁴⁵ Veure Annex 6.

⁴⁶ Veure Annex 7.

⁴⁷ VIÑAO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982, p. 366.

veiem com hi ha un major control dels llibres de text a utilitzar -uniformitat molt més exigent- i com es posa especial atenció al llatí, les humanitats i les assignatures d'àmbit moral i religiós. Per suposat desapareix la concepció de la secundària com un nivell propi i separat de la resta, tornant a la vella concepció de la secundària com a pas previ a la universitat.

- **1854:** L'autoritarisme creixent de la presidència de Narváez acabarà per fer esclatar una revolució per via militar, la qual, dirigida per O'Donnell i amb el suport d'Espartero, acabarà triomfant e imposant un govern progressista que durarà dos anys -“*Bienni progressista*” (1854-1856)-. La revolució recollirà el sentir popular del professorat de la pública els quals demanaran una major supervisió per la privada, domèstica i seminaris, allargar l'educació secundària, i tornar-li el caràcter de nivell educatiu propi i no només preparatori de la universitat. Més enllà d'aquestes reformes inicials no trobarem grans avenços per falta de temps, ja que l'interés del govern progressista es centrarà sobretot en reformes econòmiques, però sí que podrem trobar un cert interés en promocionar la pública, incorporar els professors dins el funcionariat de l'estat i uniformar matèries, textos i programes per facilitar l'estudi.

L'experiència progressista durarà poc i ja al 1856 el govern de O'Donnell perdrà el suport de la reina i tornarà al poder Narváez, començant el que en diran el “*Bienni moderat*” (1856-1858). Narváez col·locarà a Moyano com a ministre de Foment i aquest es proposarà crear d'una vegada per totes, i per via parlamentària, una normativa en matèria d'instrucció pública. Vist els fracassos continuats en l'aprovació de tots els plans anteriors Moyano canviarà l'estratègia i no intentarà crear un nou pla educatiu, sinó unes bases de consens i de mínims sobre les que el govern hauria de crear el seu pla futur un cop aprovades aquestes. Les bases van ser:

- Aprovar-ho per llei per tal d'evitar que l'educació estigués constantment afectada pels canvis polítics.
- Pla base molt similar al de 1845.
- Divisió tripartida de l'educació -primària, secundària i universitat- corresponent a una divisió tripartida territorial -local, provincial i central-.

- Enunciats molt bàsics i ampleament interpretables en la majoria de les matèries: professorat com carrera pública, llibres de text a escollir pel Consell d'Instrucció Pública, existència de la privada...
- Es retorna l'educació al Ministeri de Foment.
- Supervisió de l'església, tot i que més lleu que en el pla de 1852. El paper de l'església com àrbitre no s'inclourà dins la llei si no en el preàmbul, restant-li importància i pes.

La discussió de la llei girarà sobretot el voltant del paper futur de l'església, demanant els demòcrates la seva eliminació total i els neo-catòlics que es reafirmes el seu paper -ja que era la única forma de frenar revolucions com la que s'havia viscut feia poc amb el bienni progressista-. Aquesta discussió acabarà per dividir al mateix partit moderat entre progressistes i conservadors, aliança aquests últims amb els neo-catòlics per tirar finalment endavant la llei. Ja amb la llei aprovada pel parlament s'encarregarà la formació d'una junta encarada a la discussió i redacció del projecte, la qual sofrirà de ser massa diversa ideològicament e inoperant ja que Moyano havia intentat que en ella estiguessin representats quant més faccions polítiques millor. Tot i les dificultats s'acabarà per arribar a un consens per la creació del nou sistema educatiu⁴⁸:

- Divisió tripartida de l'educació segons territori com ja es recollia en les bases.
- Principi de no gratuïtat en l'educació, aplicant un cost cada cop més gran quan més augmentem el nivell educatiu.
- Reforma administrativa i retorn al sistema del Ministeri de Foment.
- Uniformitat de llibres, sent aquests prèviament escollits pel govern amb l'assessorament del Consell d'Instrucció Pública.
- Es reconeix la llibertat d'educació per la domèstica i la privada en els nivells primaris i secundaris, però amb limitacions com la uniformitat de textos amb la pública o la necessitat d'exàmens per homologar títols. Com una concessió als neo-catòlics els instituts religiosos tenien certs privilegis -com per exemple que els seus professors no requerien titulació oficial-, però, per altra part, es limitarà el poder dels seminaris al decretar que qui estudies en ells només es podria dirigir cap a la carrera eclesiàstica.

⁴⁸ Veure Annex 8.

- S'intenta tornar al sistema de doble educació secundària, amb uns estudis generals de 6 anys de duració -l'ingrés és als 9 anys- i on s'obté el títol de batxiller i la possibilitat d'ingressar a la universitat, i uns estudis d'aplicació -l'ingrés és als 10 anys després d'un curs de reforç de primària superior- destinats a las “*professions industrials*”, però molt poc desenvolupats.
- La secundària torna a guanyar el caràcter purament propedèutic i els seus cursos consisteixen majoritàriament en una amalgama de gramàtica castellana i llatina, amb un clar domini de les humanitats -on inclús podrem trobar la religió o el grec-. En definitiva trobem un pla molt més pròxim al de 1852 que al de 1845, ja que s'esperava reforçar els estudis d'aplicació per les carreres més pràctiques.
- Com hem dit abans es manté la supervisió de l'església, però aquesta serà molt limitada ja que perd el poder per impugnar professors, i la seva supervisió de textos es limita a les assignatures de religió i moral.

Aquesta seria la culminació del llarg procés que va començar amb les Corts de Cadis d'intentar consolidar legalment les reformes liberals en l'educació, però, com podem veure en les bases anteriors, el pla que ho aconseguirà no serà un pla especialment ambiciós, més aviat el contrari, i és que serà poc més que la fixació en paper d'allò que era ja una realitat en aquell moment. Tindrà a més a més el gran defecte afegit de ser poc precís i, per tant, ampliament interpretable per cada govern, el que no millorara molt la situació prèvia. Amb la llei Moyano es va aconseguir “... *un marco legal que, fijado en 1857, perduraria (salvo en algún periodo muy específico) hasta 1970 como un gran almacén casi sin contenido ni estructura y, por descontado, sin conexión con la realidad educativa de cada momento.*”⁴⁹.

El Sexenni Democràtic

L'aprovació del pla Moyano, contràriament al que es pensava, no suposarà una millor estabilitat, i és que en els següents anys veurem una nova successió de plans sota el govern dels unionistes de O'Donnell -1857, 1858 i 1861- que, en continuïtat amb els governs moderats anteriors, treballarà creant petites variacions del pla Moyano. Aquest

⁴⁹ VIÑAO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982, p. 396.

govern es mantindran en el poder fins que les divisions internes i les dificultats econòmiques i polítiques el facin caure al 1864, moment en que la inestabilitat política farà que la reina Isabel torni a confiar en els moderats-conservadors de Narváez, el qual començarà una política molt dura i repressiva envers els seus rivals polítics.

El que sí que podem veure durant aquests anys serà com des del professorat comencen a sorgir crítiques i propostes alternatives a els plans oficials. Veurem com sobretot estan preocupats per les matèries a estudiar, i en molts dels seus plans alternatius es dona gran importància a la filosofia, història i llengües modernes, per sobre del llatí o la religió, plantejant també la futura divisió ciències-lletres -com es pot veure per exemple en el pla de Giraltí-Lavarde⁵⁰-. En aquestes propostes és on podem veure per primera vegada les futures reclamacions krausistes⁵¹ que la revolució de 1868 farà seves.

En temes purament educatius veurem un clar gir neo-catòlic de mans del Marqués de Orovio, ministre, i de Severo Catalina, el seu director general d'instrucció pública, els quals donaran un gir a l'antic argument liberal d'utilitzar l'educació com un medi per propagar els seus nous principis, ja que, veient l'adolescència com la etapa més important de formació moral, iniciaran una nova reforma educativa que intentarà inculcar les idees contrarevolucionàries: "*Paz, sabiduría y virtud frente rebelión, duda y vanidad.*"⁵². A través d'aquestes reformes es buscarà donar molt més poder a la família i a l'escola privada i domèstica per sobre de l'escola pública: Les privades ja no necessiten homologar títols a través d'exàmens, els professors passen a estar sota supervisió moral i religiosa -per part de l'església, els pares o l'alcalde-, ja no es requereix el títol de professor oficial per exercir la professió -per tal de afavorir als religiosos-, es torna a un estil educatiu pràcticament d'Antic Règim -primacia de les humanitats, llatí i religió front les ciències-... Tota una sèrie de reformes que no faran

⁵⁰ SANZ DÍAZ, Federico. *La segunda enseñanza oficial en el siglo XIX (1834-1874)*. Ministerio de Educación, 1985, p. 283.

⁵¹ Corrent de pensament, lligat a la filosofia del pensador postkantíà alemany Krause (1781-1832), desenvolupat al llarg del S. XIX, que tingué la seva màxima expressió pràctica a Espanya, on representarà un intent de renovació intel·lectual i d'acostament a Europa, especialment pel que fa a l'ètica i a la pedagogia.

⁵² SANZ DÍAZ, Federico. *La segunda enseñanza oficial en el siglo XIX (1834-1874)*. Ministerio de Educación, 1985, p. 290.

més que caldejar l'ambient entre el professorat, com es reflectirà quan rebin la revolució amb els braços oberts.

La gran repressió del sistema i la inesperada mort de Narváez al 1868 propiciaran l'exit de la revolució d'aquell mateix any, dirigida per una amalgama d'unionistes, liberals progressistes i demòcrates -en base al pacte de "Ostende"- dirigida pel general Serrano. El general donarà el Ministeri de Foment a Ruiz Zorrilla i aquest ràpidament aprovarà un nou pla educatiu de caràcter provisional per poder acabar amb la legislació anterior -sobretot per l'enorme pressió del sector docent, important suport d'aquesta revolució⁵³-. Aquest caràcter provisional, que a la fi s'allargara durant tot el període revolucionari, farà que el canvi no pugui ser tan profund com es pretenia en un principi, fent que durant aquest període es mantinguin dos plans en paral·lel, un totalment continuista -amb llatí- i un molt innovador -sense llatí-. Les bases del nou pla seran⁵⁴:

- **Orientació formativa de la secundària:** Es torna a prioritzar el caràcter formatiu sobre el preparatori en l'educació secundària, recuperant el concepte d'educació del ciutadà dels primers liberals. Però ara ja no des del punt de vista classista que veiem per exemple en Zárate, sinó que es busca una educació democràtica en tant que busca educar a tota la població per igual amb la intenció d'evitar demagògia o intolerància entre la població, es busca homogeneïtzar i crear ciutadania, com veiem en la intenció de Zorrilla respecte als docents: "*Los profesores deben, asimismo, aprovechar toda ocasión propicia para demostrar el lado moral de las doctrinas, como fin principalísimo en la edad juvenil para formar al hombre.*"⁵⁵
- **La llibertat:** S'ha d'entendre que pels liberals de l'època la llibertat suposava la màxima virtut, una que només podia ser positiva⁵⁶ i, per tant, la reforma en molts aspectes es va dedicar a buscar-la tot i les contradiccions que això suposés a nivell pràctic. Així veurem com es reforçarà enormement la llibertat de càtedra i

⁵³ BENSO CALVO, Carmen. *Ser profesor de bachillerato. Los inicios de la profesión docente (1836-1868)*. Revista de Educación. 2002, no. 329, p. 291-309.

⁵⁴ Veure Annex 9.

⁵⁵ SANZ DÍAZ, Federico. *La segunda enseñanza oficial en el siglo XIX (1834-1874)*. Ministerio de Educación, 1985, p. 319.

⁵⁶ SANZ DÍAZ, Federico. *La segunda enseñanza oficial en el siglo XIX (1834-1874)*. Ministerio de Educación, 1985, p. 311.

de selecció de textos, la llibertat d'educació i creació de centres privats⁵⁷ o, inclús, la llibertat dels alumnes d'escollir les assignatures i l'ordre en què volen cursar-les. Els polítics del període, però, s'enfrontaran a la contradicció de que volien fugir d'un estat centralitzat *-hacedor de dogmas-* però, alhora, aquest estat centralitzat és l'únic que pot procurar la llibertat, l'avenç científic i l'educació de qualitat -cosa que la privada, molt dominada per l'església, no podia proporcionar en aquells moments-. Davant d'aquesta contradicció es renunciarà momentaniament a la supressió de la pública i es buscarà estimular la privada a través de la millora, almenys fins uns mínims, de la pública.

- **Currículum:** En quant al currículum veurem com es presenta de nou un problema pràctic que frenarà la ambiciosa reforma de la revolució, i és que com em dit, el caràcter provisional de la mateixa i la falta de consens posterior per crear un pla més coherent farà que convisquin dues opcions molt diferents que els alumnes, lliurement, podien escollir. Podrem trobar un pla clarament continuista amb els plans anteriors i un altre molt més revolucionari, però la novetat i la dificultat pràctica de portar a terme aquest últim -frontisme ideològic per part de la població, falta de centres, recursos econòmics i docents per portar a terme els nous programes...- farà que en la pràctica només es porti a terme, de forma majoritària -90%⁵⁸-, el pla més conservador.

Pla amb llatí: Concessió als plans anteriors en tant no es tenen recursos suficients per portar a terme en la seva totalitat l'altre pla. Es limita a suprimir el grec i la religió -estat laic-, i es redueixen les hores de llatí afegint hores d'història, filosofia, higiene i ciències -influència krausista-.

Pla sense llatí: Supressió total del llatí -fi de la glorificació de lo clàssic- i reforçament del castellà -glorificació de l'home modern-, més història i creació de la història de l'art, molta més filosofia i una modernitzada a l'europea -estimular el pensament crític i l'esperit-, augment de les ciències -poc-, apareixen noves assignatures de dret coincidint amb altres etapes revolucionàries

⁵⁷ Pues, com en la ciència, de la diversitat d'opinions surt la veritat, i es busca que la privada acabi potenciant a la pública.

⁵⁸ SANZ DÍAZ, Federico. *La segunda enseñanza oficial en el siglo XIX (1834-1874)*. Ministerio de Educación, 1985, p. 348.

que busquen reforçar el coneixement del nou sistema, i nova assignatura d'Agricultura, Indústria i Comerç -reminiscència dels il·lustrats-. Amb tot això podem veure que les intencions de Zorrilla eren clarament rupturistes i amb una gran intenció renovadora: *“Los fundamentos de la reforma que se intenta... (para) elevar la segunda enseñanza a la altura que está en otras naciones... tiempo es ya de que la enseñanza pública satisfaga las necesidades de la vida moderna, y tenga por principal objeto no formar sólo latinos y retóricos, sino ciudadanos ilustrados que conozcan su patria en las diversas manifestaciones de la vida nacional, y puedan enaltecerla y honrarla aplicando ingeniosa y libremente su actividad individual al progreso científico, artístico y literario.”*⁵⁹

Els resultats en un principi van ser molt positius i, almenys l'educació pública, passarà per una etapa d'or de millora i expansió. Els dos processos que més clarament es desenvoluparan durant aquesta època seran l'europèizació de l'educació -s'entén l'educació com una columna bàsica per la societat, es modernitza i es fa més científica, i creix la llibertat dins de la mateixa-, i la democratització dins de l'administració docent, on els mestres començaran a ocupar càrrecs de direcció i a impulsar el sector públic amb noves idees i reformes -com per exemple la de Fernando de Castro⁶⁰-. Aquesta resposta tan positiva durarà poc i a l'any de posar-se en marxa l'esperit reformador s'haurà apagat i moltes de les reformes que s'havien intentat posar en marxa, i que des del pla teòric del liberalisme tenien sentit, un cop aplicades sobre el terreny demostraran no ajustar-se a la realitat del país. La falta d'estructures d'estat, la falta de recursos i una societat escassament moderna i molt dividida ideològicament dificultaran moltíssim l'aplicació del pla en les seves branques més ambiciosos, acabant per fer fracassar les parts més modernes e innovadores del mateix i fent que només sobrevisqui a la revolució el pla amb llatí, no tant diferent als plans anteriors.

Les contínues crisis de govern -la guerra de Cuba, les revoltes carlistes, la crisis econòmic...- acabaran per fer caure al 1873 el regnat de Amadeu I, el rei que les corts havien escollit tot just dos anys abans. Aquella mateixa nit les corts, davant la

⁵⁹ SANZ DÍAZ, Federico. *La segunda enseñanza oficial en el siglo XIX (1834-1874)*. Ministerio de Educación, 1985, p. 337.

⁶⁰ Fernando de Castro proposarà una millora en els mètodes pedagògics, la inclusió de les extra-acadèmiques... propostes clarament krausistes que augmentaran en aquesta època junt amb la influència dels mestres en els càrrecs de direcció.

impossibilitat de trobar un nou candidat i veient el creixent poder dels republicans dins la cambra, decidiran proclamar la I república espanyola. Amb la nova república començarà un procés de canvi polític com no s'havia vist fins al moment: supressió de la noblesa, separació estat-església, abolició de l'esclavitud, convocatòria d'una assemblea constituent, es comença la redacció d'una nova constitució, descentralització de l'estat... i, com no podia ser menys, començarà la redacció d'un nou projecte de pla educatiu.

El primer govern provisional de Estanislao Figueras escollirà a Eduardo Chao com a ministre de foment, posició a través de la qual Chao aplicarà per decret la nova reforma -tot i que en definitiva mai arribarà a aplicar-se donada la curta duració del règim-. En aquest nou pla hi podem veure clarament la influència krausista de la mà de Giner de los Ríos⁶¹, que crearà un pla sense concessions a les realitats anteriors a l'estil del vigent pla “sense llatí”, però més ampliat i coherent. I el que és més important, serà un pla únic on el pla alternatiu “amb llatí” deixa d'existir⁶².

- Interès tant formatiu com preparatori per la secundària.
- S'elimina el llatí i es reforça el castellà, tant en literatura com en gramàtica.
- Augment de les hores lectives d'història i geografia -a l'hora que es modernitzen aquestes en continguts i mètodes-.
- Apareixen els idiomes moderns com una necessitat per passar de curs -tan francès com alemany-.
- Les optatives guanyen més pes -música, gimnàstica, dibuix...-.
- Apareix la tecnologia com a substitut de l'assignatura de Comerç, Indústria i Agricultura.
- Es mantenen les assignatures de dret.
- Augmenten les assignatures de ciències, sobretot les matemàtiques i la història natural.
- Augmenten molt les hores lectives de filosofia, assignatura clau pels krausistes, la qual es divideix en diferents branques de coneixement: Filosofia, biologia, antropologia, ètica...

⁶¹ JIMÉNEZ-LANDI, Antonio. *La Institución Libre de Enseñanza y su ambiente: Periodo de expansión influyente*. Edicions Universitat Barcelona, 1996.

⁶² Veure Annex 9.

La radicalitat del projecte farà que aquest s'enfronti a una nombrosa oposició i a fortes crítiques de tots els sectors: Excessiva complexitat de matèries i exàmens -es requereix el francès quan aquest no s'ensenya a la primària-, excessiva duració dels estudis -cosa que no agrada gens a les famílies-, centralització d'instituts i facultats o, directament, pur anti-krausisme -ja sigui des de posicions retrògrades en contra de tot allò estranger o des de posicions progressistes que creuen que el krausisme ja ha estat superat en base a que Alemanya ja havia substituït a Krause per Hegel. Tot i que moltes d'aquestes crítiques no tenien una base sòlida el suport dels contraris a la reforma va anar creixent dia a dia, cosa que va acabar per tombar el pla abans del seu naixement. Els krausistes serien derrotats en el debat parlamentari i, a partir del 1875 amb la Restauració, seran expulsats de les seves càtedres i perdran tota la influència institucional guanyada, el que farà que s'hagin de refugiar en la futura “*Institución Libre de Enseñanza*”.

La Restauració

El breu període republicà no només no podrà solucionar els conflictes dels governs anteriors -guerra de Cuba i guerra carlista- sinó que n'afegirà de nous -conflictes cantonals-, cosa que farà que el període sigui enormement inestable i acabi amb un cop militar que entregarà el govern al general Serrano com a dictador, un dels membres de l'espectre polític més conservador de la revolució del 1868. Així el nou règim no tindrà problemes en entregar el poder quan un “*pronunciamiento*” militar pro-monarquia proposi a Alfons XII, fill de Isabel i amb unes posicions polítiques més liberals i moderades, i convocarà a Cánovas al 1875 perquè formés un nou govern.

Cánovas convocarà i guanyarà les eleccions constituents i redactarà una nova constitució al 1876, segons la qual s'establí un estat confessional catòlic, monàrquic i on l'executiu conserva molt de poder. Paral·lelament apareixeran els dos partits dinàstics que s'aniran intercanviant a partir d'ara en el poder, els conservadors de Cánovas i els liberals de Sagasta, turnisme que s'establirà de forma tàcita a partir de 1885⁶³ amb la mort del rei i l'inici de la regència de Maria Cristina buscant evitar una crisi d'estat que

⁶³ Dirigents dels dos partits es reuniran i pactaran anar-se intercanviant en el poder de forma periòdica per tal de mantenir l'estabilitat política per part dels conservadors, i per anar aconseguint a poc a poc els avenços socials guanyats en l'anterior revolució per part dels liberals. Aquest serà conegut com el pacte del Prado de 1885.

conduís a una nova revolució. Aquest nou sistema s'aguantarà a través d'una profunda corrupció del sistema i el “*caciquismo*” local, les xarxes d'influència i els “*pucherazos*”, seran la norma a partir d'ara.

El primer intent de la Restauració de crear un nou pla educatiu acabarà fracassant al 1876 per la falta de suport legislatiu, el que portarà finalment a que els governs tornessin a l'antiga fórmula d'aprovació per decret. Aquest primer pla serà del Conde de Toreno, ministre conservador, i els principals canvis giraran al voltant de la divisió entre privada -i dins d'aquesta reglamentada o lliure- i pública -una part més clàssica que dóna accés a la universitat i una més tècnica i barata per les classes populars-, però sense renunciar al poder de l'estat d'atorgar les titulacions, limitar la llibertat de càtedra o preseleccionar els llibres de text. També serà important l'intent d'incloure de nou l'assignatura de religió. Podem veure també un altre patró que serà causa de gran discussió al llarg de tot aquest període: la lluita per la duració de la secundària. Una curta duració suposava un estalvi de temps i diners pels alumnes i la família i, per tant, es tornarà una demanda clàssica atesa sobretot pels conservadors i a la que hauran d'enfrontar-se els plans més progressistes que vulguin primar l'educació sobre la facilitat d'estudi. De mans d'aquests polítics veurem arguments com els següents: “*La verdad es que reina una anarquía lamentable; en el corazón de los padres, el fundado temor de que sus hijos, en lugar de aprender, enfermen, por no poder ni asimilar tan diversos conocimientos ni soportar en su tierna edad tanto trabajo, y en la conciencia general, el profundo convencimiento de que las reformas son perturbadoras, onerosas para el Estado y los individuos, e irrealizables.*”⁶⁴.

En definitiva no serà fins 1880 quan els conservadors aconseguixin aprovar un nou pla educatiu⁶⁵, aquest cop de mans de Lasala i per decret però que guardarà grans similituds amb el pla de Toreno, amb la notable excepció de que s'exclou la religió -tot i que les assignatures d'humanitats segueixen primant, incloent el llatí-. A partir d'aquest moment veurem una successió de plans, tant conservadors com liberals, que no acabaran per aprovar-se però que, tot i això, ens indiquen els temes de discussió del moment. Veiem com a diferència del període pre-revolucionari ara ja no es discuteix l'existència o no de

⁶⁴ DE LA GUARDIA BUENO, Emilio Díaz. *Evolución y desarrollo de la enseñanza media en España 1875-1930: un conflicto político-pedagógico*. Ministerio de Educación, 1988 p. 197.

⁶⁵ Veure Annex 10.

l'educació pública, la qual està totalment acceptada, sinó que la discussió gira al voltant de l'extensió i qualitat d'aquesta i de l'espai què es guarda a la privada -on, emparant-se amb la llibertat de càtedra, els conservadors i l'església intentaran conservar el seu model d'educació, com podem veure en el nou pla Pidal del 1884-. Així doncs, vist que els governs liberals no fan grans avenços en matèria educativa⁶⁶ la majoria de propostes de reforma vindran des de fora, ja sigui des de grups de foment de la cultura com “*Fomento de las artes*” o des de la “*Institución Libre de Enseñanza*”⁶⁷. El 1892 es celebrarà el Congrés Pedagògic Europeu i totes les demandes d'aquests grups apartats de les institucions cobraran un pes molt més important al guanyar visibilitat⁶⁸, el que farà que els pròxims governs liberals es vegin impulsats a portar a terme una reforma en profunditat de l'educació.

El primer dels ministres de Sagasta que intentarà portar a terme les demandes d'aquests grups serà Moret al 1892. Moret veurà com l'educació espanyola -amb poques assignatures, només cinc anys de secundària, curs únic que barreja ciència i lletres donant especial pes a les últimes...- està clarament atrassada respecte a les seves homòlogues europees -plans de doble secundària tècnica i clàssica, de més llarga durada...-. Era urgent portar a terme una modernització i Moret intentarà crear-lo⁶⁹:

- Es reintegren molts dels professors expulsats a arrel de la revolució de 1868, ampliant així mateix la llibertat de càtedra.
- Augmenta el nombre d'assignatures i el pla es modernitza, assemblant-se molt més al de la revolució -amb llatí-.
- Ampliació del número de cursos a 6 i l'edat d'entrada a la secundària a 11 anys.
- Es destinen ajudes econòmiques a alumnes amb problemes de falta de recursos.

⁶⁶ El seu assoliment més important va ser derogar el decret d'Orovio del 1875, acabant amb l'exili de molts intel·lectuals i la seva marginació dintre del món acadèmic. Però en matèria de plans educatius no van avançar substancialment.

⁶⁷ Institució creada en 1876 per un grup de catedràtics separats de la Universidad Central de Madrid per defensar la llibertat de càtedra i negar-se a ajustar els seus ensenyaments a qualsevol dogma oficial en matèria religiosa, política o moral. Inspirada en la filosofia de Krause va desenvolupar una labor educativa al marge de l'estat creant un establiment educatiu privat laic que va començar en primer lloc per l'ensenyament universitari i després es va estendre a l'educació primària i secundària. Van donar suport al projecte els intel·lectuals més progressistes d'aquell moment i a persones compromeses en la renovació educativa, cultural i social. DELGADO, Buenaventura. *La Institución Libre de Enseñanza en Catalunya*. Ariel, 2000.

⁶⁸ DE LA GUARDIA BUENO, Emilio Díaz. *Evolución y desarrollo de la enseñanza media en España 1875-1930: un conflicto político-pedagógico*. Ministerio de Educación, 1988, p. 74.

⁶⁹ Veure Annex 11.

- Augmenten els requisits acadèmics pels professors de la privada.
- Es dona més autonomia als centres docents -per exemple en l'elecció del director del centre, fins ara escollit pel govern-.
- S'estableix la divisió formal: universitat - alta administració, secundària - baixa administració i escoles tècniques - treball manual o obrer.
- S'opta per un pla educatiu de sistema únic, ja que en aquell moment no es tenen recursos per més -ni per doble centre ni per sistema bifurcat-.

La reforma despertarà reticències des de tots els àmbits polítics. Els conservadors es queixaran de l'atac a les privades i reclamaran un retorn als plans curts i barats, mentres que per altra part els progressistes, sobretot dirigits per la “*Institución Libre de Enseñanza*” y Sánchez Román, demanaran una inversió molt més gran en educació que permetés un sistema bifurcat de la secundària amb més assignatures, centres i professors. El partit liberal acabarà per escoltar les reclamacions més progressistes i el nou ministre, Groizard, començarà a preparar un nou pla pel 1894, un pla enormement inspirat en el proposat per Sánchez Román⁷⁰ anys abans⁷¹:

- Hi ha una ampliació en quantitat d'assignatures i hores que dediquen a cada una.
- Es fomenta una gran llibertat de càtedra.
- Es divideix la secundària en dos períodes de quatre -elemental- i dos anys -preparatòria- respectivament. Aquest últim a l'hora es dividirà entre ciències i lletres, creant per fi un sistema d'educació secundària bifurcada.
- Es promocionen els internats com a centres ideals d'educació.
- Es reforcen les Escoles d'Arts i Oficis, destinades a les classes baixes que vulguin professionalitzar-se.
- Es suprimeix l'educació domèstica i s'augmenta el control sobre la privada.
- Es crea la posició de professor ajudant, a través de la qual entrarà molta sang nova dins el gremi -fins ara molt tancat-. Això beneficiarà sobretot als professors relacionats amb la “*Institución Libre de Enseñanza*”.

⁷⁰ DE LA GUARDIA BUENO, Emilio Díaz. *Evolución y desarrollo de la enseñanza media en España 1875-1930: un conflicto político-pedagógico*. Ministerio de Educación, 1988, p. 102-103.

⁷¹ Veure Annex 12.

El pla rebrà l'aprovació tant de la “*Institución Libre de Enseñanza*” com de la majoria de centres públics, però serà molt criticada pel sector conservador i les famílies que es queixaran de la quantitat de matèria, de la llarga duració de l'educació i de l'alt cost que això suposava. Aquestes últimes seran les més grans opositores cap a qualsevol pla de caràcter liberal a partir d'ara i s'agruparan entorn a la “*Unión Católica*” -partit conservador- per intentar contrarrestar aquestes reformes. D'aquí en endavant es succeiran tot un seguit d'intents de noves reformes -Puigcerver, Bosch, Gamazo, Luis Pidal...- on els liberals no podran anar molt més enllà d'aquest últim pla, sobretot per falta de recursos, i on els conservadors intentaran reintroduir la religió i posar sobre la taula les demandes de les famílies. El nou punt d'inflexió serà el desastre del 1898, una derrota militar que farà reflexionar tant a polítics com a intel·lectual, els quals relacionaran aquesta derrota a la falta de modernització de l'estat i, en conseqüència, a un dèficit molt important a nivell educatiu.

Macías Picavea, professor d'institut molt vinculat als ambients Krausistes i pròxims a la “*Institución Libre de Enseñanza*” ho resumirà en les següents línies: “*Nuestros institutos son cualquier cosa menos centros de educación y de enseñanza. La mayor parte tienen por casa viejos edificios provistos de cuatro salas, tal cual pasillo o galería o algún mediano corral abierto, o no, a la calle. (...) En cuanto a bibliotecas..., no se hable; de medios, instrumentos y recursos para practicar, excursiones y visitas..., tampoco se hable; de gimnasios, campos de juego, salones o galerías de descanso..., se hable menos. (...) Los hombres de vocación escasean más cada día y creció el número de los que toman profesión en son de industria, tajada de presupuesto y arte de vivir. (...) -dels exàmens i els alumnes- La enseñanza educadora corrompida en una superficial y artificiosa preparación para el examen, tras el cual solo queda el fuego fatuo de aquel momento, y luego, la perpetua oscuridad de la ignorancia.*”⁷²; i Rafael Altamira, historiador i pedagog també estretament vinculat a la “*Institución Libre de Enseñanza*”, transmetrà una opinió similar uns pocs anys abans: “*Todavía podríamos darnos por contentos si la enseñanza reuniese condiciones metodológicas aceptables. No ha sucedido así, por desgracia, y en absoluto, durante mucho tiempo; y continúa al presente del mismo modo en la mayor parte de los casos. El procedimiento que de*

⁷² DE LA GUARDIA BUENO, Emilio Díaz. *Evolución y desarrollo de la enseñanza media en España 1875-1930: un conflicto político-pedagógico*. Ministerio de Educación, 1988, p. 156-157.

ordinario se sigue es el de conferencias, el que el profesor relata, durante la hora o hora y cuarto de clase, los hechos que juzga de interés en cada periodo o asunto. Unas veces, la conferencia es mera repetición de un manual que se designa como libro de texto; otras -las más, aunque no siempre por motivos científicos-, se prescinde de él y se obliga a los alumnos a tomar notas durante toda la clase: lo cual supone un trabajo penoso, escasamente útil y que, por añadidura, será el único que pongan ellos en la obra de su educación historiográfica. Así nos han enseñado, y así se enseña una en casi todos nuestros institutos y universidades (...) la resultante es una instrucción mecánica, en que se da todo el trabajo en forma de resultados, se obliga al alumno a que aprenda de memoria hechos cuya verdad descansan palabra del profesorado o del autor, no se procura despertar en él la facultad crítica.”⁷³

A través de les cites anteriors veiem no només la popularització de l'interès per una millora en l'educació, sinó la creixent influència de la “*Institución Libre de Enseñanza*” i de les seves idees, les quals aniran recuperant a partir d'ara la influència perduda amb la Restauració i que cada cop veurem més presents en els debats i plans educatius. Finalment aquestes ànsies de regeneració, la pressió popular de diferents lobbies educatius per una nova reforma més en la línia europea i la conscienciació de part de l'elit política -per fi oberta a una més gran inversió econòmica-, conduirà a una reforma en profunditat. L'encarregat d'aquesta nova reforma serà García Alix, ministre conservador de Silvela, que arribarà al ministeri l'any 1899 i anirà introduint reformes entre 1900 i 1901⁷⁴:

- Reforma del consell d'instrucció pública despolititzant-lo i fent que només es pugui accedir a ell a través del mèrit.
- Reorganització de les escoles normals i de la professió docent, millorant la formació, els sous i el mètode de selecció a través de les oposicions -cosa que no podrà solucionar en quant a la elecció dels directors dels centres-.
- Al no tenir pressupost suficient per cobrir totes les millores Alix optarà per la creació d'un pla únic -i no per un bifurcat o de centres dobles- que intenti equilibrar ciències i lletres.

⁷³ ALTAMIRA, Rafael. *La enseñanza de la Historia*. V. Suárez, 1895. p. 2-3.

⁷⁴ Veure Annex 13.

- Sis anys de duració i ingrés obligatori als deu anys -tot i que els docents demanaven inclús set de duració i onze d'ingrés-.
- Es conserva la religió com una concessió a la dreta, però es redueix moltíssim el llatí en benefici d'una major tecnificació.
- Posa enormes dificultats a la privada -necessiten professors amb títol oficial, s'elimina l'educació domèstica, els exàmens es fan només en centres oficials, els centres han de complir una normativa higiènica...-.
- Classes nocturnes per obrers.
- Es modernitza l'estudi i tipus d'exàmen, comencen a aplicar-se més estrictament les normes d'assistència i d'empadronament, es dissenya un qüestionari al que s'havien d'adherir els manuals escolars i els exàmens oficials...

Alix va ser el primer ministre conservador en defensar activament la importància de l'educació oficial i, tot i que el seu pla no va estar exempta de crítica tant per conservadors com per progressistes, és una mostra important de com l'educació ja s'estava establint fermament com un dels principals braços de l'estat. La feina començada per Alix serà finalment completada un cop Sagasta torni al poder i col·loqui a Romanones per donar una última empenta a aquesta reforma de l'educació.

La seva tasca bàsica va consistir en enfortir i posar al dia l'ensenyament estatal, una cosa que semblava imprescindible en un país encara endarrerit, amb elevades taxes d'analfabetisme i on l'assistència als instituts oficials girava al voltant d'un escàs 25%⁷⁵. Pel canvi es va tornar a inspirar en els suggeriments dels intel·lectuals lligats a la "*Institución Libre de Enseñanza*", treballant sobre el pla anterior d'Alix i ampliant-lo lleugerament. Romanones va restablir la llibertat total de càtedra -criticada ara pels conservadors com una porta oberta a les noves idees revolucionàries-, va acabar amb els sistemes d'exàmens que beneficiaven als col·legis religiosos, va introduir nous plans d'estudi als instituts per fomentar les disciplines científiques i pràctiques en detriment de les humanístiques, va endurir l'inspecció sobre els centres privats, va augmentar l'edat d'ingrés a onze anys, impulsa l'escola d'Arts i Oficis... En definitiva Alix i Romanones establiran l'educació com una columna bàsica de l'Estat digne de ser prioritzada per

⁷⁵ DE LA GUARDIA BUENO, Emilio Díaz. *Evolución y desarrollo de la enseñanza media en España 1875-1930: un conflicto político-pedagógico*. Ministerio de Educación, 1988, p. 230. Veure Annex 14.

l'interès nacional, creant el model que es seguirà durant el que queda de Restauració i fins que arribi la República. La posició d'ambdós queda clarament reflectida en la defensa pública que Romanones farà d'aquest model d'educació:

“¿Y qué sería de nosotros, señores, qué sería de España si el Estado abandonara está que ya no es simple función de su organismo, sino misión altísima, deber sagrado e ineludible? ¿Qué sería de la nación, qué del pueblo, si nos concretamos a dejar a los padres de familia y al uso liberrimo de lo que alguien llama sus derechos, en orden a la educación de sus hijos? ¿Acaso no consta en la historia del siglo XIX desde el año 57, en que se impuso a todos los españoles el deber de llevar a sus hijos a la escuela, el modo como este deber se ha cumplido? ¿Es que el Estado puede permanecer indiferente ante esas masas ignorantes, compuestas por millones de analfabetos sumidos en la esclavitud irredimible de la ignorancia? Por otra parte, en ese medio siglo de abandono, ¿Qué hemos visto hacer a la iniciativa de los que menosprecian el monopolio del Estado? ¿Dónde está su obra educadora? Y esos padres de familia por cuyos derechos a la educación de sus hijos tan violentamente se aboga, ¿qué derecho han ejercitado, digámoslo con entereza, en ninguna de las clases sociales?”⁷⁶

En definitiva, entre 1833 i 1939 veurem un total de 142 presidents del Govern i 202 ministres encarregats de la cartera d'instrucció, dels quals més de la tercera part no van estar en el seu càrrec ni tan sols tres mesos i la meitat no van passar dels sis, i només cinc plans d'estudi de secundària van estar vigents més de cinc anys durant aquest període⁷⁷. Tot això ens dóna una clara mostra de la confusió d'idees que va regnar durant tot el S. XIX, i és que la legislació sobre l'ensenyament secundari pot considerar-se clarament excessiva e innecessària per irrellevant i repetitiva, ja que, en definitiva, no va permetre que es consolidés cap pla de forma eficient. Podem veure en l'anàlisi anterior com aquesta inestabilitat legislativa estava íntimament relacionada amb la inestabilitat política del país, on els enfrontaments ideològics eren cada cop més freqüents i més

⁷⁶ DE LA GUARDIA BUENO, Emilio Díaz. *Evolución y desarrollo de la enseñanza media en España 1875-1930: un conflicto político-pedagógico*. Ministerio de Educación, 1988, p. 282-283.

⁷⁷ CASTAÑO, Begoña Moreno; NÚÑEZ, Clara Eugenia. *Los planes de estudio en la aparición y consolidación de la Enseñanza Secundaria: el Instituto Cardenal Cisneros de Madrid 1885-1938*. Arbor. 2011, vol. 187, no. 749, p. 465-483.

polaritzats. La diferent concepció que cada partit tenia de l'ensenyament secundari sembla haver estat un dels aspectes determinants per aquesta lluita legislativa, i sens dubte també van pesar raons personals i el que aquests ministeris fossin considerats com carteres d'entrada o "trampolí" per a la vida política, però és quan ens adentrem en la ideologia liberal quan podem entendre que la lluita per la secundària fos tan sentida.

4- El liberalisme i l'educació

Un cop fet el repàs general de l'evolució social i educativa del S. XIX ja podem començar a extreure'n certes conclusions: l'educació rebrà una atenció desmesurada al llarg del segle, estarà clarament influenciada pels canvis polítics, i serà utilitzada com a eina per imposar una o altra ideologia segons el partit que estigui en el poder. "*Los liberales no conciben la enseñanza o la cultura al margen de la política, sino precisamente como instrumento del cambio político y social que persiguen*."⁷⁸. En aquest sentit, i com ja hem vist, la creació de la secundària no serà una excepció i els liberals la dissenyaran amb una intencionalitat molt concreta. La qüestió és, amb quina intenció?

Resulta evident en llegir a Zárate que en la idea original del nou sistema educatiu existia una clara intenció d'identificació i de diferenciació social, i podem veure aquesta expressada a través dels diferents nivells en que dividirà l'educació⁷⁹. Zárate repetirà en moltes ocasions al llarg del text la idea dels tres nivells educatius -*primària - secundària - universitat*- identificant-los amb els seus tres respectius nivells socials -*popular - mitjana - alta*-, presentant-nos així una divisió de l'educació acord amb una idea concreta de societat on, idealment, cada classe social podria viure i ser part productiva de la comunitat arribant simplement al seu nivell educatiu corresponent. Aquests nous plans atribuiran la secundària a aquesta nova, i segons ells majoritària, classe mitjana, la qual havia de trobar en aquest nivell educatiu els coneixements necessaris -morals i tècnics- per adaptar-se als nous temps i fer prosperar els nous estats-nació. Podem veure com pels liberals l'educació suposarà una de les eines més potents a través de la qual imaginar i articular aquesta nova visió d'una societat moderna que estava apunt d'eclipsar a l'Antic Règim -un canvi d'una societat estamental amb unes elits de la noblesa i un predomini cultural de l'església, a una societat de classes dominada per la nova classe mitjana i amb l'hegemonia de la ideologia liberal-⁸⁰.

⁷⁸ SANZ DÍAZ, Federico. *La segunda enseñanza oficial en el siglo XIX (1834-1874)*. Ministerio de Educación, 1985, p. 47.

⁷⁹ GIL DE ZARATE, D. Antonio. *De la instrucción pública en España*. 1855.

⁸⁰ Els liberals eren molt conscients d'estar passant d'una època a una altra, i estaven convençuts del paper protagonista que tenien per davant. SEBASTIÁN, Javier Fernández; FUENTES, Juan Francisco. *Diccionario político y social del siglo XIX español*. Alianza Editorial Sa, 2002.

Així doncs, com ja hem comentat anteriorment, els liberals tenien molt clar que l'educació era una eina política clau si es volia "educar"⁸¹ a al poble, doncs per ells l'educació, i concretament la secundària, funcionarà com una societat en miniatura. A través de la composició dels plans educatius veurem la intenció ideològica d'aquests polítics -eliminació o no de la religió i el llatí per enfrontar l'Antic Règim, inclusió d'assignatures de filosofia moderna o dret per reafirmar el nou règim i crear-li una base social...-; a través del comportament que es permet o no a l'aula es veurà el tipus de societat futura que es busca -es vol obediència total i s'eviten totes les accions de protesta, sobretot col·lectives, mitjançant grans càstigs i a través de pràctiques conductistes (alumne del mes, matrícules d'honor...)⁸²-; A través de l'empoderament de la professió de mestre -sobretot de la pública-, mitjançant augments de sou o sofisticant el seu aprenentatge, es buscarà crear l'equivalent laic i liberal dels antics religiosos⁸³; a través de la divisió de l'educació d'acord amb un sistema dual -no existia el concepte de progressió educativa que existeix avui en dia i la primària i la secundària estaven separades físicament i socialment, no existint una continuïtat entre una i altre- es mostra el concepte de separació per classes que, tot i no ser estaments medievals, seguien sense facilitar l'ascens social interclassista i conservaran el poder i la influència política als pocs que cursin la secundària -i universitat si se segueix-, recordem, un nivell educatiu dissenyat per la classe mitjana i destinat a la classe mitjana...

Però contràriament als casos de per exemple l'educació privada anglesa o de la pública francesa, l'educació espanyola haurà d'enfrontar-se a una situació social que dificultarà la seva ràpida evolució: Una forta oposició tan absolutista com catòlica i un estat amb una industrialització molt poc desenvolupada i, per tant, amb una molt dèbil classe capitalista o mitjana que si vol imposar-se haurà de ser molt més combativa. Aquesta polarització política farà que els partidaris de l'Antic Règim pensin en l'educació més com una amenaça que com una forma de control social, pel que molts cops veurem com

⁸¹ Com hem vist en l'apartat anterior la dicotomia entre una secundària d'instrucció i una on el caràcter purament educatiu guanyés rellevància va ser un debat intens al llarg del segle, perquè a mesura que l'educació pública guanya entitat tots els sectors polítics van prenent consciència del poder d'influència d'aquesta en la joventut i, per tant, en tota la societat -ja que tothom ha de passar per l'educació en algun moment de la seva vida.

⁸² *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*. 2006, Vol. 25.

⁸³ BENSO CALVO, Carmen. *Ser profesor de bachillerato. Los inicios de la profesión docente (1836-1868)*. Revista de Educación. 2002, no. 329, p. 291-309.

opten més per una forta justícia i repressió políticomilitar que per lluitar pel domini de l'educació pública, la qual només busquen debilitar enfront de les seves homòlogues versions privades controlades per l'església⁸⁴. La lluita entre uns i altres serà constant i sorgirà en molts aspectes que, com hem vist, també ens donaran pistes de les posicions ideològiques d'ambdós costats. Per exemple el posicionament de l'educació bé en el ministeri de Foment bé en el de Gràcia i Justícia, ja que incloure'l en el primer suposa acceptar l'educació com un bé material -a través del capital humà- que pot enriquir i fer prosperar la nació; i incloure'l en el segon suposa supeditar l'educació a la religió i la moral per exercir un fort control sobre professors i alumnes, possibles artífexs de futures revolucions, desatenent o no creient en la importància de l'educació a escala competitiva amb altres nacions -cosa que canviarà bruscament amb el desastre del 1898-.

Aquesta resistència tindrà la seva lògica replica en el costat contrari i ens trobarem amb una primera meitat de segle molt revolucionaria, però a partir de la segona meitat la tònica general serà de consolidació i paràlisi de tots els progressos aconseguits mitjançant revoltes i és que es començarà a produir un procés de pacte entre liberals moderats, noblesa -sincretisme- i església -concordat del 1851-, el qual despertarà de nou entre liberals progressistes i demòcrates-republicans el rupturisme típic d'època absolutista. Les tensions ideològiques faran créixer rapidament l'anticlericalisme d'una banda i la por a la revolució per l'altre i, com en la resta d'aspectes socials de l'època, aquesta tensió es va veure reflectida en els plans educatius que, com hem vist anteriorment, es tornen cada cop més antagònics i s'aproven amb menys consens social i parlamentari.

Però tot aquest conjunt d'idees que hem resseguit en l'apartat anterior i que podem trobar en les obres originals de l'època, des de polítics legisladors com Zárata a professors com Altamira⁸⁵, no van rebre tot el suport de les investigacions posteriors dels historiadors. A través de la historiografia dels últims anys -a partir de la renovació de la disciplina als '80- s'aniran configurant unes idees base d'aquest nivell educatiu que diferiran lleugerament: la idea de l'educació secundària com una educació dirigida a unes elits -classe mitjana-alta- i no a una classe mitjana majoritària, amb una alta

⁸⁴ L'educació no tindrà ministeri propi fins el 1900.

⁸⁵ ALTAMIRA, Rafael. *La enseñanza de la Historia*. V. Suárez, 1895.

eficiència interna -pocs suspensos-, amb un caràcter propedèutic de preparació per accedir a la universitat i no tant un interès educatiu propi -el que complica l'argument de l'educació secundària com centre creador de cultura e ideologia per sobre d'una funció purament instructiva-... Antonio Viñao, expert en la matèria, parlarà de l'alumnat de secundària de la següent manera: *“Una reducida élite de destinatarios de sexo masculino, procedente del medio urbano o semiurbano y de extracción social media-alta”*.⁸⁶

Xoc de tesis, les investigacions de Sirera

L'estudi de Sirera s'enmarcarà en els treballs que ja he citat anteriorment i que centren les seves investigacions entorn l'idea de l'educació com una forma bé de promoció bé de separació social, en aquest cas en concret a través de l'anàlisi de l'alumnat, els seus currículums i els seus orígens socials: *“Se trata de reconstruir un conjunto de trayectorias, desde la entrada en el cursus escolar hasta la carrera ulterior, para descubrir decaimientos o éxitos sociales en función de los resultados escolares y de la posición social de partida. (...) El historiador debe librarse a una doble recolección paciente: por una parte, recoger sobre cada miembro de una población escolar que al máximo de informaciones -profesión y nivel fiscal de los padres, fecha precisa del bautismo o del nacimiento, fecha de entrada en el circuito escolar, repeticiones observadas, paso o no a la universidad o a las escuelas superiores, carrera ulterior...-; medir, por otra parte, la influencia escolar en el seno de los grupos socio-profesionales restringidos que hubieran dejado archivos propios que permitan reconstruir su composición nominal. Así se puede determinar, dentro del grupo, la evolución diferencial de las funciones atribuidas a los antiguos universitarios y a los no titulares de diplomas, y caracterizar, período por período, el papel social exacto del título escolar, que varió considerablemente en razón de requisitos intelectuales cada vez más rigurosos.”*⁸⁷ Amb aquesta tècnica Sirera començarà un profund estudi sociocultural de l'Institut Lluís Vives de València.

⁸⁶ GUEREÑA, Jean-Louis, et al. *Nuevas miradas historiográficas sobre la educación en la España de los siglos XIX y XX*. Ministerio de Educación, 2010.

⁸⁷ BURGUIERE, André. JULIA, Dominique. *Diccionario Akal de Ciencias Históricas: La educación*. Ediciones AKAL, 1991, p. 231.

Sirera Miralles, però, tindrà la particularitat respecte a anteriors treballs similars realitzats sobre la secundària espanyola en que discutirà el discurs fins ara oficial, replantejant-se totes les veritats clàssiques de la historiografia de l'educació i, utilitzant un nou enfocament sociocultural, obligarà a la revisió d'unes tesis que fins ara semblaven indiscutibles. A grans trets, i guiant-nos pel pròleg de Viñao a l'obra de Sirera⁸⁸, podem resumir les novetats del seu estudi en les següents:

- Plantejarà l'educació secundària com un nivell educatiu molt més inclusiu i obert a les classes socials més baixes: “... *el sacrificio (económico) era significativo para las rentas con un poder adquisitivo limitado, pero no prohibitivo, especialmente si tenemos en cuenta que las tasas se mantuvieron fijas durante más de 50 años.*”⁸⁹ i “*Por lo tanto, no se puede afirmar que el título de bachiller fuese un grado académico destinado exclusivamente, o principalmente, a las clases medias o altas, porque, de hecho, no existían prácticas intencionadamente discriminatorias en su admisión. Pese a las adversidades, los hijos de los carpinteros, así como de los trabajadores textiles como velluters o zapateros, fueron al instituto en un porcentaje nada despreciable. (...) no sufrían una expulsión sistemática de la enseñanza media, ni se veía ninguno de ellos especialmente diezmado por alguna razón concreta, y no parece que hubiera diferencias abismales en sus porcentajes de éxito.*”⁹⁰. Això contradiu la idea d'una educació elitista alhora que sembla acostar-se a la idea original de Zárate de la “gran classe mitjana”, el que ens obligaria a entrar més a fons en què entra i què no entra dins aquest concepte de classe.
- Destacarà la funció educativa i social de la secundària, que supera per molt la simple funció propedèutica de preparació pels estudis universitaris. Això dóna un valor propi a la secundària, el que ens fa preguntar-nos que buscaven transmetre amb ella els polítics que la dissenyaven -cosa que em repassat anteriorment- i quina era la funció o recompensa social per qui la cursava.

⁸⁸ SIRERA MIRALLES, Carles. *Un título para las clases medias: el Instituto de Bachillerato Lluís Vives de Valencia (1859-1902)*. PUV, 2011, p. 6.

⁸⁹ SIRERA MIRALLES, Carles. *Un título para las clases medias: el Instituto de Bachillerato Lluís Vives de Valencia (1859-1902)*. PUV, 2011, p. 49.

⁹⁰ SIRERA MIRALLES, Carles. *Un título para las clases medias: el Instituto de Bachillerato Lluís Vives de Valencia (1859-1902)*. PUV, 2011, p. 73.

- Finalment destacarà la baixa eficiència interna d'aquest nivell, el que resulta xocant donat el contrast amb anteriors estudis i, tot i que pot semblar una qüestió fútil, acaba sent clau per explicar els anteriors apartats: “Àngels Martínez Bonafé, en su aproximación al Instituto Provincial de Valencia, sostuvo que: “Generalment el jove que inicial estudis de Batxillerat al segle XIX els seguia fins obtenir el títol i més d'un cinquanta per cent es matriculava després a la Universitat”. Ésta sería la impresión errónea que también extraería cualquiera que, como la citada historiadora, se hubiera limitado a consultar los porcentajes de aprobados por asignatura publicados en las memorias. Estos exámenes solían aprobarlos entre el 75 y el 80% de los alumnos inscritos, estando la tasa de suspensos en torno al 15% y la de no presentados alrededor del 10%. Pero, realmente, los jóvenes no abandonaban por fracasar ante los tribunales, sino porque decidí a no continuar matriculándose. La secundaria era un espacio formativo largo, pesado y costoso, que requería sacrificios personales y familiares, cuando las circunstancias vitales de muchos no soportaban una prolongación excesiva del proceso educativo, especialmente si no se obtenían resultados inmediatos.”⁹¹. Amb aquesta nova perspectiva, doncs, se'ns obre un nou ventall de possibilitats en tant que passem a tenir en consideració un conjunt d'alumnes ignorats fins el moment.

Fins ara hem vist en apartats anteriors com al llarg del S. XIX es va intentar fer un ús de l'educació com a eina de separació social més que de promoció, les elits del liberalisme moderat van dissenyar un sistema dirigit a fer prosperar la nació alhora que reforçaven el que creien que havia de ser el nou ordre social, un nou ordre on ells anaven a jugar un paper dirigent i separat -superior- respecte a la majoria de la població. En aquest sentit veurem els plans amb una primària i secundària clarament separades i sense relació entre elles, la contínua inclusió del llatí... Però, com ja he comentat, una deficient evolució de la primària -que crea la necessitat de certificar i compensar coneixements amb la secundària- i un creixement d'una classe mitjana-baixa junt amb el creixement econòmic i de l'Estat -a la recerca d'una promoció social i del prestigi lligat als estudis-

⁹¹ SIRERA MIRALLES, Carles. *Un título para las clases medias: el Instituto de Bachillerato Lluís Vives de Valencia (1859-1902)*. PUUV, 2011, p. 63-64.

faran que el sistema ideat a nivell teòric pels polítics liberals acabi fracassant a la practica.

Amb aquesta premissa Sirera basarà el seu treball sobre l'origen social dels alumnes en un estudi en profunditat de la documentació del propi institut, la qual recull les professions paternes dels estudiants⁹² i, per tant, faciliten en gran mesura determinar el nivell social de la família en qüestió⁹³. Sirera farà una clara diferenciació entre un primer període (1859-1880) durant el qual podem trobar una secundària molt heterogènia socialment i que, per tant, encara no funciona com a barrera social -tot i ser la intenció: *“Si bien el bachillerato no funcionaba como un proceso de exclusión clasista en sus fines, no se trataba de un ciclo formativo igualitario, aunque su concurrencia representará un espectro social casi omnicomprendivo del mundo masculino. Este espacio educativo era interclasista porque eran muchos los jóvenes quienes, pese a la inequidad de condiciones, aceptaban el envite de un marco normativo fundado en un férreo espíritu de justicia conmutativa y conseguían superar un sinnúmero de obstáculos cimentados en la ausencia casi absoluta de instrumentos institucionales, en pos de la igualdad de oportunidades o la solidaridad.”*⁹⁴; i un segon període (1880-1902) durant el qual, tot i que es manté una certa heterogeneïtat en els orígens socials, hi ha una clara disminució del fracàs escolar i dels abandonaments que podria explicar-se pel propi desenvolupament del sistema liberal, el qual fa molt més necessaris els títols acadèmics per obrir-se pas a nivell laboral i social i que, per tant, dificulten molt més els intents de les classes socials amb menys recursos de promocionar-se socialment a través de l'educació -no sent capaços d'afrontar els cinc o sis anys que podia durar tot el període de secundària per finalitzar-lo en la seva totalitat-.

⁹² Veure Annex 17.

⁹³ És important destacar que en aquest anàlisi pot existir, donades les fonts utilitzades, un cert biaix: *“... debe recordarse que no todos los sacerdotes consignaban la situación profesional de los padres; es más, estás solo era apuntada aproximadamente en un 40% de los casos. Es imposible afirmar con seguridad porque gran parte de los eclesiásticos escogían el silencio; desde mi punto de vista, esta costumbre se explicaría porque en muchos municipios o barrios la ocupación del progenitor no estaba revestida de ninguna relevancia especial y, por ende, no había un interés específico en mencionarla. Esto supondría, cómo es mi impresión, que los empleos modestos y más comunes estarían infrarrepresentados en las tablas anteriores, mientras que las profesiones liberales o los empleados públicos disfrutarían de un peso relativo mayor al real.”* de SIRERA MIRALLES, Carles. *Un título para las clases medias: el Instituto de Bachillerato Lluís Vives de Valencia (1859-1902)*. PUV, 2011, p. 71.

⁹⁴ SIRERA MIRALLES, Carles. *Un título para las clases medias: el Instituto de Bachillerato Lluís Vives de Valencia (1859-1902)*. PUV, 2011, p. 74.

Aquestes tesis, bé sigui per un ús innovador de les fonts bé sigui conseqüència de donar un nou enfocament més cultural i social a temes que fins ara no s'havien tractat sota aquest prisma, comporten uns canvis de paradigmes que ens acosten de nou a les idees originals dels polítics i professors de l'època. Sota aquest nou prisma de Sirera, i en contrast al model d'alumnat exposat per Viñao a la pàgina anterior, podem descriure el nou model d'alumne dins de la secundària espanyola de la següent manera:

Viñao	Sirera
<i>Una reducida élite de destinatarios de sexo masculino</i>	<p>Sens dubte no es pot negar que la majoria d'alumnes eren de sexe masculí, però la primera afirmació ja és més dubtosa.</p> <p>Segons Sirera seria més correcte dir que "<i>Una reducida élite</i>" eren els que completaven els estudis, però hi havia un important nombre d'alumnes que cursaven únicament algunes assignatures, alguns cursos, o que inclús cursaven tota la secundària sense reclamar la titulació després. Això pot estar relacionat bé a temes socioculturals -la secundària com un curs de prestigi social per la petita classe mitjana en ascens, el que donaria més importància a l'aspecte educatiu que a l'instructiu i propedèutic-, bé a temes educatius -es busca compensar la falta d'una primària superior o d'uns estudis tècnics en condicions-, bé a temes econòmics -expansió econòmica liberal fins a 1880, quan la necessitat del títol complet es fa més necessari dins un món laboral més escàs i regulat-.</p>
<i>procedente del medio urbano o semiurbano</i>	<p>Això pot coincidir en tant que, com veurem més endavant, la barrera d'entrada a la secundària no serà tant pels preus de les matrícules -assequibles per l'època- com per la distància geogràfica i els despeses que aquesta comporti bé en transport bé en allotjament. D'aquí que els progressistes i la "<i>Institución Libre de Enseñanza</i>" volguessin estendre l'ús dels internats públics.</p>

<i>y de extracción social media-alta.</i>	Sirera serà clar en aquest aspecte, potser el més central del seu estudi. No, la secundària espanyola dels S. XIX no tenia un caràcter elitista pensat per les classes mitjanes-altes, almenys no únicament. Com ja hem dit abans les barreres econòmiques no eren insalvables i la presència d'alumnes era major de la contemplada fins al moment, el que junt amb un estudi sociològic dels orígens familiars de molts d'aquests alumnes sembla remarcar el caràcter heterogèni e inclúsiu de l'institut estudiat per Sirera.
---	---

Les diferències són notables, però si ens fixem en l'anàlisi que el mateix Viñao farà del funcionament de la secundària francesa -així com en les seves crítiques del sistema espanyol⁹⁵- i el comparem amb les tesis de Sirera veurem com tot pren sentit. Viñao dirà, de boca de Galbot, que en la secundària francesa el llatí existeix com una inèrcia del passat i funciona com a separador entre les classes populars i les noves elits burgeses. És una assignatura difícil e inútil pel futur, però amb un important valor social i d'estatus de classe. Viñao dirà que això pot ser així a França perquè s'ha fet una més gran inversió i es conta amb una primària superior i una secundària tècnica paral·lela, però Espanya no té aquest nivell de desenvolupament i aquesta separació de classes es dona a través d'una primària i una secundària molt més aïllades una de l'altre. Donat que la secundària no té competidor el llatí resta com una inèrcia social sense funció separadora clara. Com hem vist Sirera dirà en canvi que la secundària no era tan exclusiva com es podia pensar i que incloïa a alumnes de tots els orígens socials, això donaria una nova perspectiva del perquè del llatí i la religió en tants plans de conservadors i moderats, i és que si la separació es posa en dubte aquestes assignatures cobrarien de nou sentit com a separadors socials. La qüestió doncs és per què tants plans liberals conserven el llatí -en comunió amb els conservadors- i per què tants altres tenen com a principal objectiu eliminar-lo, cosa que només es pot entendre amb un estudi més en profunditat de la classe social de la qual estem parlant.

⁹⁵ VIÑAO FRAGO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982.

La classe mitjana

*“Así pues, llamo burgués al francés que no debe sus recursos a su trabajo manual; cuyos ingresos, sea cual sea su origen y abundancia, sumamente variable, le dan un desahogo económico y le procuran una seguridad, a este nivel, muy superior a las incertidumbres anejas al salario de un obrero; cuya instrucción, ya recibida desde su infancia, si su familia está arraigada, ya adquirida durante una ascensión social excepcional, supera, por su riqueza, sus formas o sus pretensiones, la norma cultural más común; que, a fin de cuentas, se siente o cree miembro de una clase llamada a ejercer un papel dirigente en la nación y que, en infinidad de detalles de su modo de vestir, su lengua, su sentido del decoro, refleja, de una manera más o menos instintiva, su apego a este carácter distintivo de grupo y a este prestigio colectivo.”*⁹⁶

Així és com Marc Bloch, historiador francès i cofundador de la revista “*Annales d'histoire économique et sociale*”⁹⁷, definirà a la classe mitjana liberal. En aquesta encertada definició veiem concentrats tots els aspectes del que significava formar part d'aquesta classe social i ser-ne conscient, i és que gran part de l'interès d'aquest treball recau en el fet que la identificació entre classe mitjana, educació secundària i elits liberals és una autoreferència dels propis liberals, cosa difícil de trobar en estudiar història i que ens indica sense lloc a equívocs que existia una clara consciència de classe entre els liberals, que allora estaven segurs d'estar entrant en una nova època que ells, com a classe mitjana, dominarien i dirigirien cap a la creació d'un nou ordre social. En aquest sentit és important destacar que l'educació no va ser una entitat aïllada de la paral·lela evolució de la societat, sinó que en la seva formació hi podem trobar també la ideologia liberal imperant a l'època en molts altres aspectes de la societat -el concepte de divisió per classes amb la divisió per nivells educatius, la meritocràcia econòmica (sufragi censatari) amb la secundària de pagament i de capacitats amb la predestinació

⁹⁶ BLOCH, Marc. *La extraña derrota*. Crítica, 2003.

⁹⁷ La revista “*Annales*” va ser fundada i editada pels historiadors francesos Marc Bloch i Lucien Febvre el 1929. La publicació va proposar una concepció de la investigació històrica diferent de la que hi havia hagut fins aquell moment, una que combinava la geografia, la història i els plantejaments sociològics dels “*Année Sociologique*”; a més, propugnava una ampliació en els temes d'estudi de la Història i rebutjava l'èmfasi predominant en la política, la diplomàcia i els fets bèl·lics de molts els historiadors del S. XIX en pro d'un estudi que ells dominarien “*Nova Història*” i que se centraria en factors com l'economia o en estudis socials i culturals -com podem veure en aquest cas concret amb l'estudi de Bloch-.

de les feines que cada classe haurà de realitzar...-. La pregunta seria, però, si realment la classe mitjana existia com a tal -classe nombrosa, destinada a dirigir les nacions, a ser productiva, a ser l'elit intel·lectual...- o si a Espanya aquesta era un concepte més aviat teòric.

El concepte de classe mitjana té un origen preliberal que ja s'usava entre els il·lustrats⁹⁸, però no serà fins a Cadis quan veurem aparèixer per primera vegada el concepte de classes enfront del d'estaments jurídics de l'Antic Règim, tot i que encara d'una forma molt primitiva -una sola classe, el poble- que no s'anava a concretar fins al Trienni quan apareixerà per primera vegada la dicotomia *Capitalistes-productors* front a *Pobres-industrials-no productors*. A partir dels '40-'50 del S. XIX, quan creixi la classe mitjana urbana i progressistes i moderats es comencin a separar ideològicament, els primers conservaran la visió del poble com una sola classe, però els moderats pensaran que ells han de ser la classe dominant -elitisme il·lustrat-. Pels moderats era necessària una nova aristocràcia dels més preparats per aconseguir imposar la nova jerarquia i ordre social, però la particularitat socioeconòmica del cas espanyol fa que tant ells com l'antiga noblesa siguin massa dèbils per prendre aquest paper per ells mateixos, el que els obligarà a crear una aristocràcia artificial de zero a través d'una àmplia amalgama d'actors socials -noblesa, església, moderats, exercit... el que amb el temps Cànoves intentarà crear artificialment amb el caciquisme-. La noblesa espanyola s'havia retirat i havia estat substituïda pels liberals en el terreny polític, però havia conservat la seva influència cultural -comportament, sociabilitat, dissenys dels espais, altes esferes de la Cort...- i la seva predominança econòmica -perden els títols però conserven les terres-, així que a través de la compra de terra i de la integració culturalment a la forma de fer de la noblesa -l'èxit social per la classe mitjana era tenir un palau emulant a la noblesa- es va arribar a un sincretisme total de les dues capes socials cap al 1880 -inclús de sang-. Això va acabar esdevenint en la divisió definitiva entre classe *Capitalista* - classe *Proletària*, guanyant la paraula "*burgesia*" el seu caràcter pejoratiu referint-se a aquesta classe mitjana-alta elitista⁹⁹.

⁹⁸ "La clase media es solamente la que puede dar una buena educación a sus hijos, lejos de la sordidez y la miseria, lejos de los contagiosos ejemplos de la opulencia." Primera menció, el 1792, de la classe mitjana a Espanya. SEBASTIÁN, Javier Fernández; FUENTES, Juan Francisco. *Diccionario político y social del siglo XIX español*. Alianza Editorial Sa, 2002, p. 261.

⁹⁹ BAHAMONDE, Ángel; MARTÍNEZ, Jesús A. *Historia de España, siglo XIX*. Cátedra, 1998.

Hi ha, doncs, una clara distinció a partir de la meitat del S. XIX entre aquella classe mitjana elitista identificada amb el liberalisme moderat -d'exemples tindríem al Duque de Rivas, Zárata, Moyano... que en els seus plans demostren una clara intenció diferenciadora per classes (no gratuïta, primària i secundària separades...)-, i aquella que conserva la base liberal igualitària -per exemple els primers plans de Cadis, Romanones o la ILE i els Krausistes en menor mesura-. Romanones: "*Y a lo que me he opuesto, y a lo que me seguiré oponiendo con todas las energías de mi alma y con todas las fuerzas de mi voluntad, es a que la enseñanza esté en manos de una sola clase, aunque está sea tan respetable por muchos conceptos.*"¹⁰⁰.

La particularitat del cas espanyol -ni noblesa il·lustrada i col·laboradora a l'anglesa, ni classe mitjana nombrosa i polititzada a la francesa- on "*La riqueza es corta y mal repartida, la ilustración bastante escasa, y la clase media reducida*"¹⁰¹ acabarà fent que "*La clase media basculara entre el despotismo ejercido por una aristocracia militar surgida de ella misma y la perdida del poder en beneficio de los proletarios*"¹⁰² donada la seva feblesa¹⁰³. No serà fins a finals del S. XIX que començarà a formar-se una nova idea de classe mitjana més propera al que entenem nosaltres, una de petits propietaris o funcionaris que se situaran entre les elits i els manufacturés i que podran començar a participar de forma més destacada de diferents processos socials. Encara que seran molt pocs -un 5% pel 1870- a causa del lent creixement econòmic respecte altres països europeus.¹⁰⁴

En definitiva, podem veure com la particular situació socioeconòmica i política d'Espanya va dificultar la formació d'una classe mitjana forta que, per ella mateixa, pogués portar a terme les reformes liberals fins als últims termes. La divisió del liberalisme entre uns moderats depenents dels conservadors i uns progressistes buidats

¹⁰⁰ DE LA GUARDIA BUENO, Emilio Díaz. *Evolución y desarrollo de la enseñanza media en España 1875-1930: un conflicto político-pedagógico*. Ministerio de Educación, 1988, p. 282-283.

¹⁰¹ SEBASTIÁN, Javier Fernández; FUENTES, Juan Francisco. *Diccionario político y social del siglo XIX español*. Alianza Editorial Sa, 2002, p. 263.

¹⁰² SEBASTIÁN, Javier Fernández; FUENTES, Juan Francisco. *Diccionario político y social del siglo XIX español*. Alianza Editorial Sa, 2002, p. 263.

¹⁰³ Classe mitjana a mitjans del S. XIX 3,5%. majoritariament burgesia comercial o burocràtica més que industrial, la qual no arrancarà fins la segona meitat del S. XIX.

¹⁰⁴ CASTAÑO, Begoña Moreno; NÚÑEZ, Clara Eugenia. *Los planes de estudio en la aparición y consolidación de la Enseñanza Secundaria: el Instituto Cardenal Cisneros de Madrid 1885-1938*. Arbor. 2011, vol. 187, no. 749, p. 465-483.

de poder sense les classes populars farà que el que podríem considerar el pla educatiu públic estàndard europeu mai arribi a materialitzar-se -primària forta, doble secundària clàssica i tècnica...-, deixant pel contrari un seguit de reformes d'abast superficial i amb una enorme inestabilitat legislativa que va tenir indubtables efectes sobre la implantació de l'ensenyament a Espanya. En aquest sentit està clar que en un sistema tan inestable i amb tants dèficits el més normal és que la teoria no arribes clarament a la pràctica, i aquest sembla ser un d'aquests casos, ja que com apunta Sirera, seria precisament aquests dèficits en educació professionalitzant o en la primària els que faran de la secundària un pas necessari de gent que poc tenia a veure amb el que es podria considerar "classe mitjana" a l'època, creant així la paradoxa que l'alumnat de secundària es mantingues estable a nivells europeus gràcies precisament als clars dèficits del conjunt del sistema.

5- Conclusions

Al llarg d'aquest treball he intentat mostrar com l'educació és i pot ser una enorme font d'estudi en tant que és un clar reflex de la ideologia dels polítics liberals de l'època, i és que "...digámoslo de una vez, la cuestión de enseñanza es cuestión de poder...". Com plantejava al principi d'aquest treball, i com he anat explicant a través de tots els plans educatius presents dins l'estudi, està molt clar que l'educació ens ofereix una visió global de la ideologia liberal i de com aquesta veia i de com volia que es veies el món.

En aquest sentit l'estudi de la secundària és inclús més interessant en tant que treballem sobre una autoidentificació. La secundària és un nivell dissenyat per liberals de classe mitjana i destinat a liberals de classe mitjana, l'estudi dels diferents plans és l'estudi del que l'ideologia liberal volia transmetre a cada classe... o ho seria si realment el sistema funcionés, i és que en anar avançant en el treball cada cop semblava més clar que el sistema espanyol tenia grans dificultats per imposar-se com hegemònic a causa d'una forta oposició social conservadora, a dèficits financers, i a un liberalisme dèbil i dividit ideològicament. L'obra de Sirera acaba per confirmar aquesta hipòtesis, i és que el que es planejava en un inici en el pla teòric -com pot ser la divisió classista dins de l'educació de Zárate- acaba per desmentir-se quan es mira d'aprop la realitat practica de com la societat es va adaptar a aquest sistema.

Per això és pel que crec tan important destacar treballs com el de Sirera que incorporin l'educació dins la historiografia general, buscant en aquesta explicacions a preguntes més globals com poden ser les tractades qüestions ideològiques o de classe tractades en aquest treball. I és que inclús en l'exelent i relativament recent treball d'Ángel Bahamonde, "*Historia de España, siglo XIX*"¹⁰⁵, hi podem veure un clar dèficit en l'ús de l'educació com a mètode d'anàlisi, dedicant-li mencions menors i un sol apartat propi d'una pàgina al llarg d'una obra de més de sis-centes. Una falta de sincretisme que cal atribuir als problemes historiogràfics dels que ja he parlat en el segon apartat sobre la separació entre historiadors i investigadors procedents dels àmbits educatius.

¹⁰⁵ BAHAMONDE, Ángel; MARTÍNEZ, Jesús A. *Historia de España, siglo XIX*. Cátedra, 1998.

En definitiva, cal destacar també que l'obra de Sirera com una gran novetat dins la historiografia de l'educació, ja que aporta unes noves visions que contrasten amb els postulats clàssics a través de la utilització de noves línies historiogràfiques que no havien estat tan explorades fins el moment pels investigadors vinguts d'àmbits educatius -història cultural, ideològica...-. Així doncs, i després de tot aquest repàs general a l'estat de la qüestió sobre la historiografia de l'educació, crec àmpliament justificat l'interès pels treballs i tesis d'aquest autor, fins ara amb molt poca repercussió acadèmica, donada la satisfactoria resposta que aquest pot aportar en molts aspectes que, com hem vist al llarg del treball, fins fa poc quedaven sense una resposta clara.

Però, tot i el defensat al llarg d'aquest treball, no hem de ser acrítics amb els possibles problemes que poden néixer de l'obra de Sirera, i és que no es pot oblidar que es tracte d'una obra de cas -un institut valencià i, per tant, molt urbà i difícilment extrapolable a altres instituts espanyols- i que, tot i ser una obra polèmica en les seves conclusions, no ha generat més treballs similars en altres àmbit de la geografia espanyola que bé confirmen o bé desmenteixin les seves tesis. Així doncs, i com a conclusió, crec necessari fer una crida a la realització de futures investigacions en un àmbit que amb aquest treball he intentat reflectir com a productiu i d'enorme interès.

6- Bibliografía

Treball

BAHAMONDE, Ángel; MARTÍNEZ, Jesús A. *Historia de España, siglo XIX*. Cátedra, 1998.

BENSO CALVO, Carmen. *El libro de texto en la enseñanza secundaria (1845-1905)*. Revista de Educación. 2000, no. 323, p. 43-66.

BENSO CALVO, Carmen. *Ser profesor de bachillerato. Los inicios de la profesión docente (1836-1868)*. Revista de Educación. 2002, no. 329, p. 291-309.

BLOCH, Marc. *La extraña derrota*. Crítica, 2003.

BURGUIERE, André. *Diccionario Akal de Ciencias Históricas*. Ediciones AKAL, 1991.

BURKE, Peter; BIXIO, Alberto Luis. *La revolución historiográfica francesa: la escuela de los Annales, 1929-1984*. Gedisa, 1999.

CASTAÑO, Begoña Moreno; NÚÑEZ, Clara Eugenia. *Los planes de estudio en la aparición y consolidación de la Enseñanza Secundaria: el Instituto Cardenal Cisneros de Madrid 1885-1938*. Arbor. 2011, vol. 187, no. 749, p. 465-483.

DE GABRIEL, Narciso. *La investigación histórico-educativa: tendencias actuales*. 1997.

DE LA GUARDIA BUENO, Emilio Díaz. *Evolución y desarrollo de la enseñanza media en España 1875-1930: un conflicto político-pedagógico*. Ministerio de Educación, 1988.

DEL CACHO, Vicente. *La Institución libre de enseñanza*. Ediciones Rialp, 1962.

DELGADO, Buenaventura. *La Institución Libre de Enseñanza en Catalunya*. Ariel, 2000.

GUEREÑA, Jean-Louis, et al. *Nuevas miradas historiográficas sobre la educación en la España de los siglos XIX y XX*. Ministerio de Educación, 2010.

GUERRERO, Carmen Rodríguez. *El Instituto del Cardenal Cisneros de Madrid, 1845-1877*. Editorial CSIC-CSIC Press, 2009.

JIMÉNEZ-LANDI, Antonio. *La Institución Libre de Enseñanza y su ambiente: Periodo de expansión influyente*. Edicions Universitat Barcelona, 1996.

MICHELENA, Carmen. *Luces revolucionarias: De la rebelión de Madrid (1795) a la rebelión de La Guaira (1797)*. CELARG, 2010

SANZ DÍAZ, Federico. *La segunda enseñanza oficial en el siglo XIX (1834-1874)*. Ministerio de Educación, 1985.

SEBASTIÁN, Javier Fernández; FUENTES, Juan Francisco. *Diccionario político y social del siglo XIX español*. Alianza Editorial Sa, 2002.

SERNA, Justo; PONS, Anaclet. *La historia cultural: Autores, obras, lugares*. Ediciones Akal, 2005.

SIRERA MIRALLES, Carles. *Un título para las clases medias: el Instituto de Bachillerato Lluís Vives de Valencia (1859-1902)*. PUV, 2011.

VIÑAO FRAGO, Antonio. *La alfabetización en España: un proceso cambiante de un mundo multiforme*. Perspectivas históricas de la educación de personas adultas. 2009, vol. 3, no. 1.

VIÑAO FRAGO, Antonio. *La educación pública, un instrumento para el cambio social*. Cuadernos de pedagogía. 2016, no. 471, p. 54-56.

VIÑAO FRAGO, Antonio. *La historia de la educación secundaria: Viejas cuestiones nuevos enfoques*. Con-ciencia social: anuario de didáctica de la geografía, la historia y las ciencias sociales. 2010, no. 14, p. 147-154.

VIÑAO FRAGO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982.

VIÑAO FRAGO, Antonio. *Sistemas educativos, culturas escolares y reformas: continuidades y cambios*. Ediciones Morata, 2002.

YANES CABRERA, Cristina María. *Educación y clases sociales: el origen social de la Segunda Enseñanza Oficial*. Cuestiones pedagógicas. 2002, no. 16, p. 185-204.

Historia de la educación: Revista interuniversitaria. 2006, Vol. 25.

Historia de la educación: Revista interuniversitaria. 2008, Vol. 27.

Fonts Impreses

ALTAMIRA, Rafael. *La enseñanza de la Historia*. V. Suárez, 1895.

GIL DE ZÁRATE, Antonio. *De la instrucción pública en España*. 1855.

MONTESINO, Pablo. *Ligeros apuntes y observaciones sobre la instrucción secundaria o media, la superior o media, y la superior o de universidad*. Librería de Sojo, 1836.

Annexos

1- VIÑAO FRAGO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982, p. 214.

2- VIÑAO FRAGO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982, p. 441

3- VIÑAO FRAGO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982, p. 442.

- 4- VIÑAO FRAGO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982, p. 442.
- 5- VIÑAO FRAGO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982, p. 442.
- 6- VIÑAO FRAGO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982, p. 443.
- 7- VIÑAO FRAGO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982, p. 443.
- 8- VIÑAO FRAGO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982, p. 443.
- 9- SANZ DÍAZ, Federico. *La segunda enseñanza oficial en el siglo XIX (1834-1874)*. Ministerio de Educación, 1985, p. 244-250.
- 10- DE LA GUARDIA BUENO, Emilio Díaz. *Evolución y desarrollo de la enseñanza media en España 1875-1930: un conflicto político-pedagógico*. Ministerio de Educación, 1988, p. 28.
- 11- DE LA GUARDIA BUENO, Emilio Díaz. *Evolución y desarrollo de la enseñanza media en España 1875-1930: un conflicto político-pedagógico*. Ministerio de Educación, 1988, p. 85-86.
- 12- DE LA GUARDIA BUENO, Emilio Díaz. *Evolución y desarrollo de la enseñanza media en España 1875-1930: un conflicto político-pedagógico*. Ministerio de Educación, 1988, p. 102-103.

13- DE LA GUARDIA BUENO, Emilio Díaz. *Evolución y desarrollo de la enseñanza media en España 1875-1930: un conflicto político-pedagógico*. Ministerio de Educación, 1988, p. 198-199.

14- VIÑAO FRAGO, Antonio. *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea: Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Siglo Veintiuno de España, 1982, p. 408-410.

15- DE LA GUARDIA BUENO, Emilio Díaz. *Evolución y desarrollo de la enseñanza media en España 1875-1930: un conflicto político-pedagógico*. Ministerio de Educación, 1988, p. 230.

16- CASTAÑO, Begoña Moreno; NÚÑEZ, Clara Eugenia. *Los planes de estudio en la aparición y consolidación de la Enseñanza Secundaria: el Instituto Cardenal Cisneros de Madrid 1885-1938*. Arbor. 2011, vol. 187, no. 749, p. 467.

17- SIRERA MIRALLES, Carles. *Un título para las clases medias: el Instituto de Bachillerato Lluís Vives de Valencia (1859-1902)*. PUV, 2011, p. 66-92.

7- Anexos

1- Currículum Plans 1814, 1820 i 1821

CUADRO 1.—*Planes de estudio de enseñanza secundaria (cátedras)*

<i>Proyecto 1814</i>	<i>Proyecto 1820</i>	<i>Decreto 1821^b</i>
Matemáticas puras	Idem	Idem
Física general	Física	Idem
Mecánica elemental aplicada a las artes y oficios	—	—
Historia natural	Zoología	Idem
Botánica aplicada a la agricultura	Botánica y agricultura ^a	Idem Mineralogía y geología
Química y mineralogía aplicada a las artes y oficios	Química y mineralogía ^a	Química
Gramática española	Gramática castellana y de lengua latina	Idem
Lengua latina	Idem	Idem
Geografía y cronología	Idem	Idem
Lógica	Lógica y gramática general	Idem
Literatura e historia	Idem	Idem
Dibujo natural y geometría descriptiva	— ^c	— ^c
Moral y derecho natural	Idem	Idem
Derecho político y constitución	Derecho público y constitución	Idem
Economía política y estadística	Idem	Idem

^a A desdoblarse cuando hubiere fondos para ello (art. 31).

^b A desdoblarse «ciertas enseñanzas» cuando hubiere fondos y según «las circunstancias peculiares de la provincia» (art. 35).

^c De acuerdo con el art. 26 del proyecto de 1820 y 20 del Decreto de 1821, «si en la ciudad en que se establezca Universidad de provincia hubiere escuela pública de dibujo, se reunirá ésta a aquélla bajo el plan que se establezca».

2- Currículum Pla 1836-37 (Duque de Rivas)

CUADRO 8.—Distribución horaria o número de lecciones de las diferentes materias de la educación secundaria en diversos planes de estudio (1836-1857).

A) Arreglo provisional 1836-37.

Materias	Número de lecciones semanales por curso		
	1.º	2.º	3.º
Elementos de Matemáticas	6	9	—
Lógica y principios de Gramática General	6	—	—
Geometría aplicada al dibujo lineal	3	—	—
Física y nociones de Química	—	9	—
Geografía	—	3	—
Filosofía Moral y Fundamentos Religión	—	—	6
Historia	—	—	3
Literatura	—	—	3

— Lenguas vivas (especialmente la francesa) y dibujo natural (allí donde las pagaren las familias).

3- Currículum Pla 1845 (Pidal)

Antonio Viñao Frago

B) Plan 1845 (enseñanza elemental) (art. 3.º del Plan).

Materias	Cursos en los que se imparten				
	1.º	2.º	3.º	4.º	5.º
Gramática o lengua española	x	x	x	x	x
Gramática o lengua latina	x	x	x	x	x
Aritmética	x	—	—	x	—
Geometría	x	—	—	x	—
Geografía	x	—	—	x	—
Historia	x	x	—	—	—
Moral y religión	—	x	—	—	—
Psicología, ideología y lógica	—	—	x	—	—
Francés	—	—	x	—	—
Física y Química	—	—	x	x	—
Historia Natural	—	—	—	—	x
Dibujo lineal y de figura (optativa)	—	—	—	—	x

4- Currículum Pla 1847

C) Plan 1847 (art. 66 del Reglamento).

Materias	Número lecciones semanales por curso				
	1.º	2.º	3.º	4.º	5.º
Latín y castellano	6	6	6	—	—
Retórica y poética (latina y castellana)	—	—	—	5	1
Geografía	3	2	1	—	—
Religión y moral	2	2	1	1	1
Historia	—	2	2	2	—
Psicología y lógica	—	—	—	—	5*
Matemáticas	—	—	3	6	5*
Física y Química	—	—	—	—	5
Historia Natural	—	—	—	—	3

— Lenguas vivas, dibujo, gimnasia y enseñanzas de adorno: no se regulan, dejando a cada centro docente que las organizara como pudiera.

* Los que se dirigían a las «escuelas especiales» sustituían las cinco lecciones de psicología y lógica por cinco de Matemáticas que, *a sensu contrario*, no eran obligatorias para los demás alumnos.

5- Currículum Pla 1849

D) *Reforma 1849* (R. O. 14-8-1849).

<i>Materias</i>	<i>Número lecciones semanales por curso</i>				
	<i>1.º</i>	<i>2.º</i>	<i>3.º</i>	<i>4.º</i>	<i>5.º</i>
Latín y castellano	12	12	6	—	—
Retórica y poética castellana	—	—	—	6	—
Religión y Moral	6	1	1	1	2
Geografía	—	3	2	2	—
Historia	—	2	3	3	—
Matemáticas	—	—	6	6	—
Psicología y lógica	—	—	—	—	6
Física	—	—	—	—	6
Historia Natural	—	—	—	—	4

6- Currículum Pla 1850

E) *Plan 1850* (art. 142 del Reglamento).

<i>Materias</i>	<i>Número lecciones semanales por curso</i>				
	<i>1.º</i>	<i>2.º</i>	<i>3.º</i>	<i>4.º</i>	<i>5.º</i>
Latín y castellano	12	12	6	—	—
Retórica y poética (latina y castellana)	—	—	—	6	1
Religión y Moral	6	1	1	1	—
Geografía	5	—	—	—	—
Geografía e Historia	—	5	5	—	—
Psicología y lógica	—	—	—	—	6
Matemáticas	—	—	6	6	—
Física y Química	—	—	—	—	6
Historia Natural	—	—	—	—	5

- Lenguas vivas, dibujo y enseñanzas de adorno: a organizar y regular en cada centro, según sus posibilidades.
- Lengua griega: se expresa el deseo de su introducción progresiva.

7- Currículum Pla 1852

F) *Plan 1852* (artículos 72 y 73 del Reglamento).

<i>Materias</i>	<i>Número de horas o lecciones semanales</i>					
	<i>Latín y Humanidades (horas)</i>			<i>Estudios elementales de filosofía (lecciones)</i>		
	<i>1.º</i>	<i>2.º</i>	<i>3.º</i>	<i>1.º</i>	<i>2.º</i>	<i>3.º</i>
Latín y castellano	28	28	28	2	2	2
Doctrina Cristiana e Historia	—	—	—	—	—	—
Antiguo Testamento	2	2	2	—	—	—
Geografía e Historia	—	—	—	6	—	—
Matemáticas	—	—	—	6	6	—
Física y Química	—	—	—	—	6	—
Historia Natural	—	—	—	—	—	6
Psicología, lógica y ética	—	—	—	—	—	6

8- Currículum Pla 1857 (Moyano)

G) Plan 1857 (R. D. 23-9-1857).

Materias	Número de lecciones semanales por curso					
	1.º	2.º	3.º	4.º	5.º	6.º
Latín y castellano	12	12	—	—	—	—
Ejercicios Primera enseñanza.	6	6	—	—	—	—
Latín y Griego	—	—	6	6	—	—
Retórica y poética (latina y castellana)	—	—	—	—	6	—
Historia Sagrada, catecismo y moral cristiana	—	—	6	—	—	—
Geografía e Historia	—	—	6	6	—	—
Lengua viva	—	—	—	—	6	—
Aritmética y Algebra	—	—	—	6	—	—
Geometría	—	—	—	—	6	—
Física y Química	—	—	—	—	—	6
Historia Natural	—	—	—	—	—	6
Psicología y Lógica	—	—	—	—	—	6

9- Currículum Plans 1857-1874

CUADRO 15

PORCENTAJES DEL TIEMPO DEDICADO A CADA GRUPO DE MATERIAS AFINES EN LOS DISTINTOS PLANES (1857-1874)

MATERIAS	1857	1858	1861	1866	1868 (c L)	1868 (s L)	1873
Latín y Cast., Lit., Griego	47	47	45	49	31,5	16,5	15
Geografía, Historia, Arte	14,5	7	7	9	16	21	18
Filosofía y Moral	F 3	7	7	10	10,5	16,5	18
Lenguas vivas	6	7	7	—	—	—	—
Matemáticas	14,5	14,5	20,5	7	21	16,5	15
Física y Quím.	6	7	7	7	10,5	12,5	9
Hist. ^a Natural, Fisiol. e Hig.	3	3,5	3,5	7	10,5	4	12
Derecho, Economía	—	—	—	—	—	8,5	9
Agr., Ind., y Com., Tecnología	—	—	—	—	—	4	3
Religión	6	6	3,5	11,5	—	—	—
TOTAL	100	99	100,5	100,5	100	99,5	99

CUADRO 14

TOTAL DE HORAS DE CLASE POR MATERIAS SEGUN LOS DISTINTOS PLANES (1857-1874)

MATERIAS	1857	1858	1861	1866	1868 (c L)	1868 (s L)	1873
Latín y Castellano	L 29,2 C 29,2 L+C 58,5	45	45	51,5	18	C 9	C 13,5
Retórica y Poética/Literatura	4,5	9	4,5	13,5	9	9	9
Griego	9	4,5	9	—	—	—	—
Geografía	13,5	4,5	4,5	3	4,5	4,5	9
Historia	9	4,5	4,5	9	9	13,5	13,5
Arte	—	—	—	—	—	4,5	4,5
Filosofía y Moral (F: sólo Filos.)	F 4,5	9	9	13,5	9	18	27
Lenguas vivas	9	9	9	—	—	—	—
Matemáticas	22,5	18	27	9	18	18	22,5
Física y Química	9	9	9	9	9	13,5	13,5
Hist. ^a Natural	4,5	4,5	4,5	9	4,5	—	13,5
Fisiología e Higiene	—	—	—	—	4,5	4,5	4,5
Derecho	—	—	—	—	—	9	9
Economía	—	—	—	—	—	—	4,5
Agric., Ind. y Com./Tecnología	—	—	—	—	—	4,5	4,5
Religión (m: y Moral)	Rm 9	Rm 7,5	4,5	15	—	—	—

CUADRO 13

DENOMINACION DE LAS ASIGNATURAS

	MATERIAS	1857	1858	1861
LETRAS	LATÍN Y CASTELLANO	Gramática castellana y lat. Lectura y escritura cast. (ejercicios de 1. ^a ens.) Latín (con Griego) Latín y cast. (con Retór.)	Gramática cast. y latina Latín y Castellano (con Griego)	Gramática lat. y cast. Latín (con Griego) Latín y Castellano (con Retór. y Poét.)
	RETÓRICA Y POÉTICA LITERATURA	Retórica y Poética (con Latín y Castellano)	Retórica y Poética	Retórica y Poética (con Lat. y cast.)
	GRIEGO	Griego (con Latín)	Griego (con Latín y Cast.)	Griego (con Latín) Griego
	GEOGRAFÍA	Mapas (ejerc. de 1. ^a ens.) Geografía (con Historia)	Geografía	Geografía descriptiva
	HISTORIA	Historia General (con Geogr.) Historia de España (id.)	Historia	Historia General y de España
	ARTE	—	—	—
	FILOSOFÍA	Psicología y Lógica	Psicología, Lógica y Ética	Psicología, Lógica y Filosofía moral
	LENGUAS VIVAS	Una lengua viva (Francés)	Francés	Francés

EN LOS PLANES DE 1857 A 1874

	1866	1868 (con Latín)	1868 (sin Latín)	1873
	Latín y Castellano Latín (con Ret. y Poét.) Latín (con Literatura)	Gramática lat. y cast.	Gramática castellana	Lexicografía española Gramática española
	Retórica y Poética (con Latín) Literatura (con Latín)	Retórica y Poética	Literatura y su historia (española)	Literatura e historia de la española
	—	—	—	—
	Geografía (con Historia)	Geografía	Geografía	Uranografía (con Geología) Geografía y Etnología
	Historia General (con Geografía) Historia de España	Historia Universal Historia de España	Historia Antigua Historia Media y Moderna (espec. de España)	Historia Antigua Historia Media y Moderna
	—	—	Arte y su historia en España con aplicaciones	Principios e historia del Arte
	Psicología Lógica Ética y Religión	Psicología, Lógica y Filosofía Moral	Antropología Lógica Biología y Ética Cosmología	Antropología Lógica Biología y Ética Cosmología y Teodicea
	(Francés)	—	—	—

	MATERIAS	1857	1858	1861
CIENCIAS	MATEMÁTICAS	Aritmética (ejerc. de 1. ^a ens.) Aritmética y Algebra Geometría y Trigonometría	Aritmética y Algebra Geometría y Trigonometría	Aritmética (ejercicios) Geometría, Aritmética y Algebra Geometría y Trigonometría
	FÍSICA Y QUÍMICA	Física y Química	Física y Química	Física y Química
	HISTORIA NATURAL	Historia Natural	Historia Natural	Historia Natural
	FISIOLOGÍA E HIGIENE	—	—	—
VARIAS	DERECHO	—	—	—
	ECONOMÍA	—	—	—
	AGRICULTURA...	—	—	—
	TECNOLOGÍA	—	—	—
	RELIGIÓN	Historia Sagrada, Catecismo y Moral cristiana	Doctrina cristiana, Historia Sagrada y Religión y Moral	Doctrina cristiana e Historia Sagrada

	1866	1868 (con Latín)	1868 (sin Latín)	1873
	Aritmética, Algebra y Geometría	Aritmética y Algebra Geometría y Trigonometría	Aritmética y Algebra Geometría y Trigonometría	Matemáticas 1. ^o y 2. ^o Matemáticas aplicadas
	Física y Química	Física y Química	Física Química	Física Química
	Historia Natural	Historia Natural	—	Geología (con Geografía) Botánica y Zoología
	—	Fisiología e Higiene	Fisiología e Higiene	Fisiología e Higiene
	—	—	Derecho: principios y español Civil. Derecho español: nociones, pol., admvo. y Penal	D. ^o natural y civil y mercantil español D. ^o político, penal y procesal español
	—	—	—	Economía
	—	—	Agricult., industria fabril y comercio	Tecnología
	Catecismo	—	—	—
				(Música) (Dibujo) (Gimnasia)

10- Currículum Pla 1880

Primer año

- Latín y Castellano
- Geografía

Tercer año

- Retórica y Poética
- Aritmética y Algebra
- Historia Universal
- Francés

Quinto año

- Física y Química
- Historia Natural con Filosofía e Higiene
- Agricultura.

Segundo año

- Latín y Castellano
- Historia de España

Cuarto año

- Psicología, Lógica y Filosofía Moral
- Geometría y Trigonometría
- Francés

11- Currículum Pla 1892

ASIGNATURAS	1º PERIODO			2º PERIODO		
	1º	2º	3º	4º	5º	6º
Gimnasia	3	3	3			
Dibujo	3	3	3			
Latín y Castellano	3	3	3			
Geografía	3	3				
Ejercicios de Aritmética	3					
Ejercicios de Geometría	3					
Aritmética y Algebra		6				
Geometría y Trigonometría			6			
Francés			3	6		
Historia Universal		3	3	3		
Historia de España					3	
Arte				3		
Arte e Historia					3	
Literatura			3	3	3	
Literatura extranjera						3
Derecho natural y actual					6	
Derecho actual y usual						3
Filosofía				3	3	3
Física				3	3	
Química						3
Geología y mineralogía				3		

(Continuación)

ASIGNATURAS	1º PERIODO			2º PERIODO		
	1º	2º	3º	4º	5º	6º
Botánica					3	
Zoología						3
Tecnología						3
Fisiología e Higiene						6

En resumen, las diferencias entre el plan antiguo y el nuevo quedaban así:

Plan antiguo

Dos cursos de Latín y Castellano
 Uno de Geografía
 Dos de Historia
 Dos de Francés
 Dos de Matemáticas
 Uno de Literatura
 Uno de Filosofía
 Uno de Física y Química
 Uno de Historia Natural y Fisiología
 Uno de Agricultura

Plan nuevo

Tres de Latín y Castellano
 Dos de Geografía
 Cuatro de Historia
 Dos de Francés
 Cuatro de Matemáticas
 Cuatro de Literatura
 Tres de Filosofía
 Dos de Física y Química
 Tres de Historia Natural y Fisiología
 Uno de Tecnología

Más tres cursos de Gimnasia y Dibujo, dos de Arte y dos de Derecho, que el plan de 1880 no incluía.

12- Currículum Pla 1894

ESTUDIOS GENERALES

Primer año

- Latín y Castellano
- Francés
- Matemáticas
- Geografía
- Historia de España
- Caligrafía
- Dibujo
- Gimnasia

Segundo año

- Latín y Castellano
- Francés
- Matemáticas
- Geografía
- Historia Universal
- Caligrafía
- Dibujo
- Gimnasia

Tercer año

- Latín y Castellano
- Matemáticas
- Elementos de Física
- Psicología Elemental
- Cuadros de Historia Natural
- Dibujo
- Gimnasia

Cuarto año

- Elementos de Química
- Principios de Lógica y Ética
- Nociones de Derecho usual
- Organografía y Fisiología
- Agronomía y nociones de las principales industrias
- Dibujo
- Gimnasia

ESTUDIOS PREPARATORIOS

SECCION DE CIENCIAS MORALES

Primer año

- Ampliación de Latín
- Antropología y Psicología
- Estética y Teoría del Arte

Segundo año

- Elementos lexigráficos de lengua griega
- Sociología y Ciencias Éticas
- Sistemas filosóficos
- Historia elemental de la Literatura

Primer año

- Ampliación del Latín
- Ampliación de Matemáticas
- Minerología y Geología

Segundo año

- Elementos lexigráficos de lengua griega
- Ampliación de Matemáticas
- Ampliación de Física
- Ampliación de Química
- Botánica y Zoología

13- Currículum Pla 1900-1901

Primer año

- Castellano y Latín.
- Nociones de Geografía Astronómica, Física y Política.

Segundo año

- Castellano y Latín.
- Geografía Descriptiva General y Especial de Europa.

Primer año (cont.)

- Nociones y ejercicios de Aritmética.
- Religión.
- Dibujo.
- Gimnasia.

Segundo año (cont.)

- Historia de España.
- Nociones y ejercicios de Geometría.
- Religión.
- Dibujo.
- Gimnasia.

Tercer año

- Preceptiva General Literaria.
- Geografía Descriptiva Particular de España.
- Historia de España.
- Aritmética y Álgebra.
- Francés.
- Religión.
- Dibujo.
- Gimnasia.

Cuarto año

- Preceptiva de los Géneros Literarios.
- Geografía Histórica, Comercial y Estadística.
- Historia Universal.
- Geometría Trigonométrica.
- Psicología y Lógica.
- Francés.
- Religión.
- Dibujo.
- Gimnasia.

Quinto año

- Ética y Sociología.
- Elementos de Historia General de la Literatura.
- Física.
- Química.
- Historia Natural.
- Inglés o Alemán.
- Dibujo.
- Gimnasia.

Sexto año

- Física.
- Historia Natural.
- Agricultura y Técnica Agrícola e Industrial.
- Derecho Usual.
- Inglés o Alemán.
- Gimnasia.

14- Evolució del nombre d'alumnes per tipus de centre

CUADRO 4.—Evolución del número de alumnos de enseñanza secundaria a mediados del siglo XIX.

Año	Núm. de alumnos
1846-47	11 400
1847-48	11 052
1848-49	11 674
1849-50	11 749
1850-51	12 850
1851-52	12 769

CUADRO 5.—Desagregación del número de alumnos de enseñanza secundaria a mediados del siglo XIX.

Año	NUMERO DE ALUMNOS		
	Institutos ^a	Seminarios ^b	Colegios privados
1847-48	4 378	747	3 314
1848-49	4 088	1 244	2 760
1849-50	4 400	2 291	2 513
1850-51	4 480	1 982	2 366

a. Con exclusión de los Institutos agregados a las Universidades y de las Facultades de Filosofía: en 1847-48 ambos tipos de centros reunían 4 087 alumnos y en 1850-51 4 022 alumnos.

b. Se trata de cifras, por falta de datos, inferiores a las reales.

CUADRO 6.—Evolución del número de alumnos de enseñanza secundaria desde la Ley Moyano hasta finales del siglo XIX.

Año	Institutos	Colegios	Enseñanza doméstica	Total	Seminarios
1857-58	11 298 ^a /10 525 ^b	3 095 ^a /3 414 ^b	3 219 ^a /3 241 ^b	17 612 ^a /17 180 ^b	17 121 ^b
1858-59 ^a	13 652	3 009	3 267	19 928	
1859-60	14 073 ^a /13 881 ^c	3 808 ^a /3 141 ^c	3 017 ^a /3 127 ^c	20 898 ^a /20 149 ^c	21 170 ^c
1860-61 ^a	14 138	4 207	3 133	21 478	
1861-62 ^a	14 781	5 409	2 989	23 179	
1862-63 ^a	15 937	5 907	2 794	24 638	
1863-64 ^a	17 515	6 695	2 876	27 086	
1864-65 ^a	18 798	7 085	2 920	28 803	
1865-66 ^d	13 576 ^g	10 164 ^g	2 695	26 435	
1866-67 ^d	18 335	6 668	1 936	26 939	
1867-68 ^d	18 903	6 385	3 410	28 698	45 676
1878-79 ^e	12 731	14 290	4 476	31 497	8 562
1888-89 ^f	11 337	17 484	3 022/4 488	36 331	
1890-91 ^f	12 586	18 838	2 980/4 407	38 811	
1891-92 ^f	12 389	19 617	2 589	34 595	

a. *Anuario Estadístico de España, 1862-65*, Madrid, 1866, p. 832.

b. *Anuario Estadístico de España, 1858*, Madrid, 1859, pp. 282-283.

c. *Anuario Estadístico de España, 1859-60*, Madrid, 1860, pp. 182-184. (F. Garrido: *L'Espagne contemporaine*, p. 185, da estas cifras para 1859-60, pero del *Anuario* no se desprende si son de ese curso o de 1858-59.)

d. *Anuario Estadístico de España, 1866-67*, Madrid, 1870, pp. 498 y 506-507.

e. *Reseña Geográfica y Estadística de España*, Madrid, 1888, pp. 313-360.

f. *Anuario Estadístico de Instrucción Pública de 1891*, Madrid, 1892. El epígrafe «enseñanza doméstica» se divide en dos partes: la primera cifra responde a los datos que figuran bajo ese mismo concepto, y la segunda a «alumnos libres», sin que conozcamos la diferencia entre uno y otro término, y sin que hayamos podido obtener la cifra de alumnos libres para 1891-92, por lo que para el total de dicho curso se ha manejado una cifra de alumnos libres similar (4 407) a la del curso anterior.

g. Se trata, sin duda, de errores en el cómputo o de diversidad de interpretación estadística en relación a los años precedentes y siguientes.

15- Distribució de l'alumnat de secundària per tipus d'institut i futura facultat

ENSEÑANZA	OFICIAL	LIBRE
Filosofía y Letras	75	204
Derecho	843	1.681
Ciencias	166	140
Medicina	675	397
Notariado	4	27
Diplomática	21	59

16- Pes de l'educació relatiu secundària

GRÁFICO 1. PESO RELATIVO DE LA ENSEÑANZA SECUNDARIA, POR GENERACIONES NACIDAS ENTRE 1832 Y 1977

17- Taula de la relació entre estudiants i ofici patern

Cuadro 3.8. Estudiantes por oficio paterno del sector público entre 1859 y 1880

	<i>No finalizaron</i>	<i>Bachilleres</i>	<i>Censo de 1877</i>
<i>Administración</i>	11,18%	12,29%	-
Altos cargos de la Administración	0,86%	0,74%	-
Cargos medios de la Administración	2,58%	2,23%	-
Juez	-	1,49%	0,16%
Empleado	3,01%	2,61%	1,63%
Escribano	3,87%	5,22%	-
Sacristán	0,86%	-	-
<i>Ejército</i>	7,32%	5,96%	3,16%
Oficiales del Ejército	5,60%	4,47%	-
Militares	1,72%	1,49%	-
<i>Educación</i>	2,58%	4,46%	0,29%
Catedrático	0,86%	2,23%	-
Maestros de primaria	1,72%	1,86%	-
<i>Sector público</i>	21,08%	22,71%	5,24%

Fuente: Base de datos de alumnos.

Cuadro 3.9. Estudiantes por oficio paterno del sector privado entre 1859 y 1880

	<i>No finalizaron</i>	<i>Bachilleres</i>	<i>Censo 1877</i>
<i>Profesiones liberales</i>	17,22%	28,33%	1,58%
Abogado	4,74%	9,32%	0,26%
Médico	3,87%	8,58%	0,29%
Arquitecto-ingeniero	1,29%	-	0,1%
Farmacéutico	0,43%	0,74%	0,08%
Veterinario	1,29%	0,37%	0,15%
Artistas	1,29%	0,74%	0,67%
Cirujano-sangrador-barbero	4,31%	8,58%	-
<i>Comercio</i>	20,67%	16,39%	4,46%
Comerciante	12,93%	11,56%	2,69%
Platero	0,86%	0,37%	-
Profesionales de la alimentación	2,15%	3,35%	-
Administrador de lotería	0,86%	-	-
Marinero	3,44%	1,11%	-
Cajero	0,43%	-	-
<i>Industria</i>	12,90%	8,17%	17,71%
Fabricantes	0,43%	-	-
Jaboneros-cesoneros-ladrilleros-alfareros	1,72%	0,37%	2,6%*
Cerrajero-hojalatero	0,86%	0,37%	2,6%
Maestro de obras-capataz	1,29%	1,11%	2,6%
Carpintero-carretero	3,44%	2,23%	2,6%
Albañil-pintor	1,72%	0,74%	2,6%
Trabajador textil	3,44%	3,35%	2,6%
<i>Agricultura</i>	24,55%	22,75%	71,47%
Propietario-rentista	6,03%	8,58%	-
Agrimensor	-	0,37%	-
Labrador acomodado	9,05%	5,22%	-
Labradores	6,89%	8,58%	-
Jornalero	2,58%	-	-
<i>Sector privado</i>	75,34%	75,64%	94,61%

* Al presentar el censo de 1877 tan sólo dos clasificaciones para los trabajadores manuales: artes y oficios más arrieros y carreteros, se ha optado por agregar sus porcentajes, que dan un total de 15,6%, y dividirlo en seis porciones alicuotas. Obviamente, el 2,6% sólo tiene un valor orientativo, ya que es imposible saber la representatividad exacta.

Fuente: Base de datos de alumnos.

Cuadro 3.13. *Estudiantes por oficio paterno del sector público entre 1880 y 1914*

	<i>No finalizaron 1859-1880</i>	<i>No finalizaron 1880-1914</i>	<i>Censo de 1900</i>
<i>Administración</i>	11,18%	7,58%	0,62%
Cargos medios de la Administración	2,58%	1,68%	-
Juez	-	0,56%	-
Empleado	3,01%	4,21%	-
Escribano	3,87%	1,12%	-
<i>Ejército</i>	7,32%	11,23%	1,89%
Oficial del Ejército	5,60%	7,58%	-
Militar	1,72%	3,65%	-
<i>Educación</i>	2,58%	1,40%	0,45%
Catedrático	0,86%	0,28%	-
Maestro de primaria	1,72%	1,12%	-
<i>Sector público</i>	21,08%	20,22%	2,96%

Fuente: Base de datos de alumnos.

Cuadro 3.14. Estudiantes por oficio paterno del sector privado entre 1880 y 1914

	<i>No finalizaron 1859-1880</i>	<i>No finalizaron 1880-1914</i>	<i>Censo de 1900</i>
<i>Profesiones liberales</i>	17,22%	11,79%	1,58%
Abogado	4,74%	2,52%	0,35%
Médico	3,87%	5,05%	0,47%
Arquitecto-Ingeniero	1,29%	0,28%	0,08%
Farmacéutico	0,43%	0,84%	-
Veterinario	1,29%	1,40%	-
Artista	1,29%	0,84%	0,41%
Barbero-peluquero	4,31%	0,84%	-
<i>Comercio</i>	20,67%	22,75%	7,27%
Comerciante	12,93%	14,88%	4,67%
Profesional de la alimentación	2,15%	3,08%	-
Oficinista-dependiente	-	2,52%	-
Marinero	3,44%	1,40%	0,87%
Cochero	-	0,84%	1,10%
<i>Industria</i>	12,90%	16,29%	14,40%*
Fabricante	0,43%	1,40%	**
Alfarero-abaniquero-citerero	1,72%	0,84%	2,4%
Herrero-fundidor	0,86%	2,52%	2,4%
Instructor de maquinaria	-	0,28%	**
Aparejador	1,29%	0,28%	2,4%
Carpintero-carretero	3,44%	4,21%	2,4%
Albañil-pintor	1,72%	1,40%	2,4%

	<i>No finalizaron 1859-1880</i>	<i>No finalizaron 1880-1914</i>	<i>Censo de 1900</i>
Trabajador textil	3,44%	5,33%	2,4%
<i>Agricultura</i>	24,55%	26,40%	69,87%
Propietario-rentista	6,03%	10,11%	-
Labrador acomodado	9,05%	10,39%	-
Labrador	6,89%	3,65%	-
Jornalero	2,58%	2,24%	-
<i>Sector privado</i>	75,34%	77,24%	94,61%

* Al presentar el censo de 1900 la industria dividida en tres ramas, que no corresponden exactamente a la distribución planteada en esta tabla, se ha optado por agregar sus porcentajes y dividirlos en seis porciones alicuotas. Asimismo, se ha indicado con dos asteriscos el caso de los *fabricantes* y los *maquinistas* porque el censo, pese a que recoge estas profesiones en el conjunto nacional, no las desglosa por provincias.

Fuente: Base de datos de alumnos.